

บทบาทของเสนาบดีแห่งพระอนุนาคนในสมัยรัชกาลที่ 2

พ.ศ.2352 - พ.ศ.2367 (ค.ศ.1809 - 1824)

สถาปนา

เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ.2352 เมื่อพระชนมายุ 42 พรรษา เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์โดยไม่มีเหตุการณ์ยุ่งยากเกิดขึ้น แต่อย่างใดเช่นปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้เพราะ ประการแรกทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ ในบรรดาเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้าของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ผู้ทรงสถาปนา กรุงเทพฯ เป็นราชธานี และสถาปนาพระราชวงศ์จักรีขึ้น ประการที่สอง สมเด็จพระราชบิดา ได้ทรงแต่งตั้งพระองค์ให้ดำรงตำแหน่ง "วังหน้า" ตั้งแต่ พ.ศ.2350 (ค.ศ.1807) และประการ ที่ 3 สมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานสมบัติให้เมื่อก่อนสวรรคต ดังนั้นจึงไม่มีเจ้านายพระองค์ ใดหรือขุนนางผู้ใดอ้างได้ว่าพระองค์ไม่ทรงมีสิทธิในราชสมบัติโดยสมบูรณ์ แต่ตามพระราชประเพณี แล้วที่ประชุมพระราชวงศ์ พระสงฆ์ราชาคณะ และข้าราชการผู้ใหญ่จะเป็นผู้เลือกตั้งพระเจ้าแผ่นดิน ไทยในนามของปวงชนชาวไทย ด้วยเหตุนี้จึงมีการประชุมขึ้น สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประธาน อัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้รับราชสมบัติสืบต่อมา

แม้ว่าการสืบราชสันตติวงศ์จะผ่านไปโดยความสงบเรียบร้อยทั้งกล่าวแล้ว แต่สถานการณ์ ภายในและภายนอกประเทศกำลังเป็นที่น่าวิตก กล่าวคือ ค่านายในประเทศ เจ้านายผู้ใหญ่ใน พระราชวงศ์ซึ่งเป็นที่นับถือกลับพระชนม์ไปเสียเกือบหมดแล้วนับตั้งแต่ปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 1 เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และต่อมาพระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ก็เสด็จสวรรคต นอกจากนี้เสนาบดีชั้นอาวุโส เช่น เจ้าพระยาธรรมาพิชิต เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (อนุนาท) ก็ถึงแก่อสัญกรรมไปแล้ว ส่วนเจ้านายทั้งวังหลวงและวังหน้า ที่ยังดำรงพระชนม์อยู่ก็เป็นชนรุ่นใหม่ที่แม้จะเป็นพวกเป็นเหล่าไม่สามัคคีกัน ก็จะได้เห็นจากการที่ พระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัด พระเจ้าลูกยาเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ร่วมมือกับขุนนางวังหน้าบางคนคิดการกบฏขึ้นเมื่อปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 1 ความแตกแยกกันภายใน

ถึงกล่าวนี้คงล่วงรู้ไปถึงเมืองฉุวน อองเชียงสีอนหรือพระเจ้าเวียตนามยาลองจึงมีพระราชสาส์นเข้ามาทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ให้ทรงสถาปนาเจ้าห้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร "วังหน้า" เพื่อให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าพระองค์จะทรงเป็นรัชกาลาภผู้ครองแผ่นดินต่อไป

ส่วนสถานการณ์ภายนอกประเทศก็ไม่สู้ดี หม่อมกำลังเตรียมกองทัพจะยกเข้ามาตีกรุงสยามอีกเพราะเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งเคยทรงเป็นจอมทัพผู้ทรงพระปรีชาสามารถของไทยทรงพระชราและประชวรอยู่ ต่อมาก็เสด็จสวรรคต หม่อมจึงคอยหาโอกาสที่จะยกทัพมาโจมตีไทย เห็นว่าโอกาสที่เหมาะสมก็คือเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงแผ่นดินใหม่

ฝ่ายฉุวน ก็กำลังคิดจะขยายอำนาจของตนเข้ามาทางเมืองเขมร แต่พระเจ้าเวียตนามยาลอง (อองเชียงสีอ) ยังเกรงพระบารมีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งเคยทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่พระองค์มาก่อน ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 เสด็จสวรรคตแล้ว ฉุวนจึงสิ้นความเกรงใจไทย

สำหรับเหตุการณ์ภายในประเทศนั้น ปรากฏว่าหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย⁽¹⁾ เสด็จขึ้นครองราชย์ได้ 3 วัน เสนาบดีผู้ใหญ่ท่านหนึ่ง คือ พระยาอนุชิตราชาจางวางกรมพระตำรวจได้รับอักษรเห็นแถลงว่า เจ้าห้าสุพันธุวงศ์ กรมขุนกรมสิทธิรานุชิตและข้าราชการผู้ใหญ่บางคนกำลังเตรียมการจะกบฏ กรมขุนกรมสิทธิรานุชิตนี้ทรงเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กับพระราชธิดาพระองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อทราบคาก็แตกแล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงรับให้เป็นเจ้าห้าในพระราชวงศ์จักรี เมื่อความเรื่องกบฏนี้ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็โปรดฯ ให้มีการสอบ

(1) เป็นพระอนุชาโอรสที่พระราชโอรส คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ถวายให้พร้อมกับถวายพระนาม "พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก" แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ถวาย แต่คำว่าพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นแต่เดิมเป็นคำว่าพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 จึงทรงเปลี่ยนเป็นพระพุทธรูปเลิศหล้านภาลัย

ส่วนโดยตั้งคณะกรรมการขึ้น อันมีพระองค์เจ้าทัย (คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3) พระโอรสองค์ใหญ่ของพระองค์เป็นประธานคณะมีพระชนม์เพียง 21 พรรษา ความปรากฏว่าเป็นเรื่องจริง จึงโปรดฯ ให้สำเร็จโทษกรมขุนประมัตราธิบดีและประหารชีวิตขุนนางผู้ใหญ่ที่ร่วมคบคิดด้วยเสีย

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 จึงมีขึ้นตามธรรมเนียมโบราณสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกับในครั้งรัชกาลที่ 1 ได้จัดให้มีขบวนแห่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรอมกรุงซึ่งเรียกว่า "เสด็จเสวยพระนคร" โดยทางบก หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงพระราชดำริการอันต่อเนื่องจากพิธีบรมราชาภิเษก เช่น มีการตั้งพระราชคณะอันนับว่าเป็นศาสนูปถัมภกิจ การสถาปนาพระเกียรติยศเลื่อนกรมและตั้งกรมพระบรมราชวงศานุวงศ์ และพระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่ข้าราชการที่นำมาเหน็จความดีความชอบ เป็นต้น เพราะถือเป็นพระราชประเพณีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญเป็นฤกษ์เมื่อแรกขึ้นเสวยราชย์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงกระทำตามอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสมเด็จพระบรมชนกนาถ คือทรงตั้งสมเด็จพระอนุชากรมพระราชนครบาล คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบดีวิเศษ (พระนามเดิมว่าเจ้าห้าจุ้ย) เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรฯ แล้วให้เสด็จไปประทับที่วังหน้า พร้อมทั้งทรงตั้งข้าราชการของฝ่ายวังหน้าด้วย ในครั้งนั้นนายสนิห์หม่อมแพรมหาเล็ก (ทัต บุนนาค) ก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นจมื่นเล็กฯเข้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีวิเศษ ส่วนพี่ชายของท่านคือ คิส บุนนาค ยังคงรับราชการอยู่ในวังหลวง ทั้งนี้ เป็นพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ในการตั้งพี่น้องตระกูลเดียวกันให้รับราชการโดยแยกกันปฏิบัติหน้าที่ในฝ่ายวังหลวงและวังหน้า เพื่อให้เกิดความสามัคคีกันระหว่างข้าราชการวังหลวงและวังหน้า เพราะทรงเห็นตัวอย่างความแตกสามัคคีกันมาแล้วระหว่างวังหลวงและวังหน้าตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 1 จึงไม่ทรงมีพระราชประสงค์จะให้เหตุการณ์เช่นนั้นเกิดขึ้นซ้ำรอยอีก กับทั้งพระองค์ทรงเป็นผู้แต่งตั้งข้าราชการวังหน้าเองด้วย และปรากฏว่าในรัชกาลของพระองค์ ฝ่ายวังหลวงและวังหน้ามีความสามัคคีกันมาก กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีวิเศษก็ทรงมีพระทัยจงรักภักดีต่อพระบรมชนกนาถอย่างแนบแน่น พระองค์ทรงเป็นกำลังสำคัญยิ่งในทางราชการ ไม่ว่าจะเป็ในยามที่บางเมืองสงบสุข

หรือยามฉีก อื่นราชการต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 2 นั้น กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบุรุษเสด็จ
ลงมาช่วยดูแลต่างพระเนตรพระกรรณเสมอ เวลาเสด็จจึงลงมาประทับที่โรงละครทางคันคะวันตก
ของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ดังนั้นตำแหน่ง "ผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณ" จึงที่
เรียกในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 นับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จึงเป็นตำแหน่ง
ที่กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบุรุษทรงดำรงอยู่¹

ส่วนตำแหน่งพระราชทานยศฐานบรรดาศักดิ์แก่ข้าราชการวังหลวงนั้น ทรงกระทำเมื่อคราว
เตรียมทัพไปรบพม่าซึ่งยกมาโจมตีไทยใน พ.ศ. 2352 (ค.ศ. 1809) คิดต่อกับงานพระราชพิธีบรม-
ราชาภิเษก ในบรรดาเสนาบดีที่ได้รับเลื่อนยศคราวแรกนั้น ที่สำคัญคือโปรด ฯ เลื่อนเจ้าพระยา-
อรรคมหาเสนา (เป็น) สมุหพระกลาโหมเป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ท่านผู้นี้ก่อนแรกเป็นพระยาพลเทพ
ครั้งเมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ถึงแก่อสัญกรรม จึงโปรด ฯ เลื่อนยศขึ้นเป็น
เจ้าพระยาอรรคมหาเสนาสืบแทนคือไป ท่านเป็นบิดาของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
สมุหนายกและนักกรมที่มีความเก่งกล้าสามารถในรัชกาลที่ 3

อีกท่านหนึ่งคือพระยาขมราช (บุญมา) โปรด ฯ ให้เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาที่สมุห-
พระกลาโหมแทนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (เป็น) ท่านผู้นี้เป็นบุตรพระยาเจ้าแสนยากครั้งกรุงเก่า
เป็นที่ต่างมารดาของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค)

บุคคลสำคัญอีกท่านหนึ่งคือหลวงศักดิ์นายเวร (ศิษ บุญนาค) ซึ่งเป็นทนายทนายโดยตรงของ
เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) และเจ้าคุณพระราชชั้นขุนพล ในคราวนั้นได้เลื่อนขึ้นเป็น
จมื่นไวยวรนาถหัวหมื่นมหาเสนาเล็ก ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาสุริยวงษ์มนตรี จางวางมหาเสนาเล็ก และ
เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเลื่อนเจ้าพระยาพระคลัง (สิงห์) เป็นเจ้าพระยา-
อรรคมหาเสนาแทนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา) แล้ว ก็โปรด ฯ ให้พระยาสุริยวงษ์มนตรี

¹ สมเด็จพระราชโอรสาธิราชฯ พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพหม่อมแก้ว ทินกร และนายฤทธิสาแดง (เปลื้อง ฐิติวัตร) ณ เมรุ
วัดสระเกศ วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2498), หน้า 136 - 8.

(ดิศ) จางวางมหาดเล็กมาบัญชาการกรมท่า โดยทรงแต่งตั้งให้เฝ้าพระภานุวิวงศ์โกษาที่พระคลัง แล้วต่อมาก็เลื่อนขึ้นเป็น เจ้าพระยาพระคลังและดำรงตำแหน่งนี้มาตลอดรัชกาลที่ 2

งานต่อเนื่องจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกประการหนึ่ง คือ โปรด ฯ ให้เร่งรีบชำระความของราษฎรที่ค้างค้างอยู่ในโรงศาลให้สำเร็จเรียบร้อย โดยไม่เรียกค่าฤชาและค่าธรรมเนียม นอกจากนั้นก็โปรด ฯ ให้ปล่อยนักโทษซึ่งสมควรจะได้รับพระราชทานพระกรุณาให้พ้นจากเวรจำ และยังโปรด ฯ ให้มีการสักเลขขึ้นทะเบียนพลกัญจักรเคินสวนเคินนาด้วย สำหรับพระราชกำหนดสักเลขนั้น สมเด็จพระยาเจ้าคำรงราชานุภาพทรงได้พบตัวพระราชกำหนดในหนังสือเก่าที่ไปมาจากเมืองนครศรีธรรมราช ปรากฏว่าลงมือสักเลขเมื่อ พ.ศ. 2353 (ค.ศ. 1810) ความในพระราชกำหนดสักเลขในรัชกาลที่ 2 ตอนหนึ่งว่า

"อนึ่ง พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่า เลขาไพร่หลวงทั้งปวงนั้นใคร (ได้รับ) ราชการเหน้อยยากตรากตรำมาหลายปี ครั้นเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จปราบลาภภิเษกใหม่ทรงพระมหากรุณาจัดลดหย่อนให้ เข้ามารับราชการแก่เคื่อนหนึ่ง ให้ออกไปค้ามาหากินอยู่สามเคื่อน และให้กระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ซึ่งทุกประการ ถ้าผู้ใดมิฟังจะเอาตัวเป็นโทษ"¹

การที่มีบัญชีสักเลขเพื่อเกณฑ์ทหารและเกณฑ์คนทำงานโดยต้องออกเป็นพระราชกำหนดสักเลขตอนต้นแผ่นดินรัชกาลที่ 2 นั้น เพราะว่าระยะเวลาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีการจัดบัญชีเลขนั้นห่างจากสมัยรัชกาลที่ 2 นานมากแล้ว และการจัดบัญชีเลขนั้นในรัชกาลที่หนึ่งก็ทำเพียงครั้งเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงต้นรัชกาลที่ 2 บัญชีสักเลขจึงยุ่งเหยิงจนเกือบจะใช้ไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงเกรงว่า ถ้าหากมีสงครามสำคัญเกิดขึ้นก็จะไม่สามารถเรียกไพร่พลและจัดกองทัพให้ทันเวลาได้ จึงโปรด ฯ ให้เรียกคนมาสักเลขและทำบัญชีกันใหม่ เลขนั้นใช้สักที่แขนเหนือข้อมือ บัญชีสักเลขแยกกันเป็นพลของวังหลวงพลของวังหน้า และพลของพระราชวังซึ่งทรงกรม กับพลของเจ้าเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งพระราชอาณาจักร พลเลขทั้งหมดก็ได้รับอนุญาต

¹ สมเด็จพระยาเจ้าคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 69 - 70.

ให้เลือดเจ้านายใหม่ได้ และชายฉกรรจ์ที่เคยหลบหนีเข้าป่าไปนั้น ก็โปรด ฯ พระราชทานเวลาให้กลับมากอบแก้วและสักเลขใหม่ ถ้าทำเช่นนั้นทันเวลาก็พระราชทานโทษให้ มิฉะนั้นก็จะถูกจับและถูกลงโทษ กำหนดเวลาที่เลขจะต้องรับราชการ คือ กำหนดคราวละหนึ่งเดือน แล้วลาพักได้สามเดือนเพื่อจะไปประกอบอาชีพของตน ดังปรากฏในพระราชกำหนดสักเลขที่แสดงไว้แล้ว ดังนั้นพวกเลขจึงต้องรับราชการปีหนึ่ง ๆ เป็นเวลาสามเดือน

ส่วนการเดินสวนคือการส่งเจ้าพนักงานไปตรวจวังวัดที่ดินและทำโฉนดให้แก่เจ้าของสวนนั้น ในหนังสือโฉนดลงว่า สวนใดมีต้นไม้ซึ่งต้องพิทักษ์อารยอย่างใดเท่าใด เมื่อเดินสวนแล้ว เจ้าพนักงานพระคลังสวนก็เก็บเงินอากรตามโฉนดซึ่งชำระลงเดินสวนได้ทำให้ไว้ทุกปี จนกว่าจะได้เดินสวนใหม่ ส่วนการเดินนาค้ายกับการเดินสวน คือ สำนวณบัญชีของนาจำนวนนาเพื่อใช้ใบหลักในการเก็บเงินค่านา ในสมัยรัชกาลที่ 2 ใช้วิธีเก็บหางข้าว คือ ราษฎรทำนาได้ข้าวมากน้อยเท่าไรก็แบ่งส่วนยกเป็นภาคหลวงตามสมควร การเดินสวนเดินนาค้างขึ้นใน พ.ศ. 2354 (ค.ศ. 1811)

เมื่อ พ.ศ. 2353 (ค.ศ. 1810) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสถาปนาสมเด็จพระราชชนนีขึ้นเป็นสมเด็จพระพันปี โดยถวายพระอิสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระอมรินทร์ และใน พ.ศ. 2354 จึงโปรด ฯ ให้มีงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 อย่างสมพระเกียรติ นับเป็นพระราชกรณียกิจที่แสดงความกตัญญูแก่ผู้ที่คือสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนีของพระองค์

สำหรับวิธีการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจัดการปกครองตามแบบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 กับทั้งโปรด ฯ ตั้งเจ้านายที่ทรงไว้วางพระทัยมีตำแหน่งเป็นผู้กำกับราชการขึ้นทำหน้าที่ถวายพระเนตรพระกรรณด้วย ในค่านการทำนุบำรุงบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 โปรด ฯ ให้มีการเดินสวนเดินนาค้างกล่าวแล้วเพื่อให้ราษฎรได้รับความยุติธรรมในการประกอบอาชีพและเป็นการทำนุบำรุงเศรษฐกิจของประเทศไทยอีกด้วย และเนื่องจากในรัชกาลนี้มีคนสูบนินและคิดนินมาก ทรงพระหนักพระทัยว่าการสูบนินเป็นของไม่ใช่อ่างอิง ทำให้ผู้สูรมีจิตใจอ่อนแอ ไร้สมรรถภาพและอาจทำให้ผู้คิดนินกระทำ

การอันไม่สมควรซึ่งอาจจะเป็นผลร้ายแก่ประเทศชาติได้ จึงทรงออกประกาศห้ามสูบฝิ่นใน พ.ศ. 2354 โดยในชั้นต้นก็เปิดโอกาสให้ผู้นี้เป็นผู้นำฝิ่นมาขายให้แก่รัฐบาลได้ตามเวลาที่รัฐบาลกำหนดไว้ โดยจะไม่ถูกลงโทษ ฝิ่นที่ได้นั้น รัฐบาลก็ส่งไปขายต่างประเทศเก็บเงินบำรุงแผ่นดิน ถ้าใครยังฝ่าฝืนพระราชกำหนดห้ามสูบฝิ่นก็จะถูกลงโทษอย่างหนักทั้งผู้ซื้อฝิ่น ผู้ขายฝิ่นและผู้สมรู้ร่วมคิด เช่น ถูกลงอาญาเขียนคี่และถูกนำกระแจะไปคาบตีต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ยังโปรด ฯ ให้มีการใช้ธงช้างเป็นธงชาติ คือ ในรัชกาลที่ 1 นั้น ใช้ธงซึ่งมีรูปจักรอันเป็นเครื่องหมายประจำพระราชวงศ์อยู่ตรงกลางพื้นแดงของธง ต่อมาในรัชกาลที่ 2 มีช้างเผือกออกมาสู่พระบารมีถึงสามเชือกถือว่าเป็นมงคลยิ่ง เห็นควรจะให้พระเกียรติปรากฏไปทั่วอาณาประเทศ จึงโปรด ฯ ให้ทำรูปช้างสีขาวอยู่กลางวงจักรบนธงพื้นแดงแซมธงแบบเก่าในรัชกาลที่ 1 และใช้ธงช้างเป็นธงชาติเรื่อยมาจนเปลี่ยนเป็นธงไตรรงค์ในรัชกาลที่ 6 ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และประเทศก็เจริญก้าวหน้าขึ้น ดังที่ทูตอังกฤษชื่อ จอห์น ครอเฟิล (John Crawford) ซึ่งเข้ามาประเทศสยามในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 ออกความเห็นไว้ว่า

"ประเทศเจริญรุ่งเรืองในรัชกาลของพระองค์ พระองค์เกือบจะมีได้เสด็จความโศกร้ายคุณอันอย่างใด และส่วนมากมักจะยอมรับว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยซึ่งทรงมีพระหทัยดี ทรงมีพระกรุณาธิคุณอย่างมากพระองค์หนึ่ง"¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปรับปรุงกฎหมายซึ่งรักษาความเป็นระเบียบของประเทศให้รัดกุมขึ้น เช่นกฎหมายห้ามสูบฝิ่นดังกล่าว และกฎหมายที่ว่าสัตตภูษาเกี่ยวกับที่ดินต้องทำกันเป็นสายลักษณะอักษร หินยกรวมที่กองเขียนและต้องมีพยานสี่คนเป็นต้น ปรากฏว่าบ้านเมืองในรัชกาลนี้ มีความสงบเรียบร้อยและปลอดภัย ดังจะเห็นได้จากบันทึกของครอเฟิลที่ว่า

"พวกเราเดินไปคามท้องถนนนอกบางกอกได้เป็นทางไกลหลายไมล์

¹ John Crawford, Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China, (London : Oxford University Press, 1967), p.137.

โดยไม่ต้องพกอาวุธ แต่ก็ได้พบว่ามิใช่ใครมาแสดงความระหยาบหยามหรือทำร้าย
เราอย่างใด ไม่มีชั่วขณะเดียวที่เรารู้สึกว่าการรบกวนหรือว้าวของอยู่ในอันตราย
ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าชาวของรองพอดชาชาวต่างประเทศที่มาเมืองไทย จะปลอดภัย
ทุกประการที่บางกอก จะไม่ถูกแก๊งหรือลักขโมย โดยข้าราชการหรือบุคคล
สามัญ และปลอดภัยเท่ากับในกรุงที่มีการปกครองอย่างดีที่สุดในยุโรป"¹

นอกจากทรงจัดตั้งการปกครองให้เป็นระเบียบดังกล่าวดังกล่าวแล้ว ยังได้ทรงปรับปรุงเศรษฐกิจ
ของประเทศ เพื่อให้ประชาชนมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้นและเพื่อให้การคลังของรัฐบาลกลางมีฐานะ
ดีขึ้นจะเป็นผลดีในการปกครองประเทศต่อไป รายได้ของรัฐบาลมาจากภาษีซึ่งเก็บอยู่เช่น
เดียวกับในรัชกาลที่ 1 คือ ภาษีเหล้าสุรา ซึ่งชาวจีนเป็นผู้เก็บเป็นส่วนใหญ่ ภาษีนั้นรัฐบาลผูกขาด
ให้นายอากกรเป็นผู้เก็บ และนายอากกรส่วนมากเป็นคนจีนซึ่งได้รับสิทธิบ้าง ๆ มาก คนจีนทุกคน
ต้องเสียส่วย ทรอเพ็ดบันทึกว่า "ดินแดนของไทยกว้างใหญ่แต่มีพลเมืองน้อย จึงไม่จำเป็นต้อง
ต้องระดมไพร่มาใช้ในการเพาะปลูก ฉะนั้น ค่าเช่านาและสวนเห็นจะเก็บไม่มีเลย ถึงแม้พล
เมืองจะต้องถูกสักเลขและเกณฑ์ไปทำงานหนักต่าง ๆ เป็นบางครั้ง แต่ภาษีที่เก็บนั้นต่ำอย่างที่สุด
เมื่อเปรียบกับอินเดียหรือประเทศอื่น ๆ ทางตะวันตกของทวีปเอเชียซึ่งมีพลเมืองมากกว่า"²
สำหรับผู้ที่ถูกสักเลขนั้นอายุต่ำที่สุดที่จะต้องถูกสักเลข คือ 20 ปี หนึ่งในสิบของพลเมืองต้องถูก
เกณฑ์ให้ทำงานสามเดือนต่อหนึ่งปี ผู้ที่ได้รับการยกเว้น นอกจากพระราชวงศ์กับขุนนางแล้วยังมี
พระสงฆ์ ทาสและคนจีน³ ส่วนคนทั่วไปที่ไม่อยากถูกเกณฑ์เป็นเลข จะได้รับการยกเว้นก็โดยการ
เสียเงินหรือสิ่งของมาให้รัฐบาลแทนหรือจะส่งทาสของคนไปทำงานแทนก็ได้ นอกจากนี้เงินบำรุง
แผ่นดินยังได้มาจากอากกรค่าเค็นสวนเค็นนา อากกรบ่อนเบี้ย อากกรตลาดและการขายเงินให้ต่าง
ประเทศ อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีการจัดการบ้านเศรษฐกิจดังกล่าวดังกล่าวและในรัชกาลนี้ไม่ค่อยมีศึก

¹John Crawford, *op.cit.* p.347.

²*Ibid.*, p.325.

³พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, *เจ้าชีวิต*, หน้า 225.

สงครามภาคพื้นทวีปครั้งที่ 1 ก็ตาม แต่การเงินของแผ่นดินก็ยังไม่เข้าสู่เสถียรภาพ เพราะรายจ่ายของแผ่นดินมีมากกว่ารายได้ของแผ่นดินยังมีเป็นจำนวนน้อย ฉะนั้นรายได้ของแผ่นดินจึงไม่พอใช้จ่ายในราชการบ้านเมือง บางปีถึงกับต้องลดยศข้าราชการ (1) ของข้าราชการ จ่ายเพียงครึ่งหนึ่งบ้างหรือสองในสามบ้าง หรือมีเดบิตก็เอาสินค้าของหลวงที่มีอยู่ในพระคลัง เช่น เอาภาวดยอดออกแจกจ่ายเป็นเบี้ยหวัดแทนเงิน¹ นอกจากนี้ ยังทรงอาศัยเงินที่ได้กำไรจากการแต่งเรือสำเภาวรทุกสินค้าออกไปขายยังประเทศจีน อินเดีย ชวา มาใช้ในราชการ แม้กระนั้นก็ยังไม่พอจ่ายในทางราชการ แต่พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระอุทิศสำหระแต่งเรือสำเภาวงออกไปค้าขายเป็นส่วนพระองค์ต่างหาก และทรงนำผลกำไรของพระองค์ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงใช้จ่ายทางราชการอย่างเพียงพอ เพื่อเป็นภรรแสดงกตเวทิต่อสมเด็จพระบรมชนกนาถและเพื่อให้ทรงพอพระราชฤทัย เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระมหากรุณาพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และทูลเรียกกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่า "เจ้าสัว" ตลอดมา

ครอเพิกฉบับที่กล่าวเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ มีรับสั่งว่าเรือหลวงออกไปค้าขายที่อินเดียราคาทุนถึง 250 ชั่ง ครอเพิกของความเห็นว่าการที่ชาคทุนนั้นไม่น่าอัศจรรย์ คุ้มไทยไม่มีเอเยนส์ที่ดี มีแต่พวกแขกนายห้างซึ่งหาประโยชน์ไม่สุจริต ไทยจึงถูกฉ้อฉลจนชาคทุน²

(1) เบี้ยหวัดเป็นของพระราชทานตอบแทนข้าราชการที่รับราชการในส่วนพระองค์ เป็นที่น่าอนงว่าเห็นใจไม่ใช้เป็นผลประโยชน์ประจำตำแหน่งเหมือนเงินเดือนปัจจุบันนี้ เพราะข้าราชการในสมัยก่อนได้รับผลประโยชน์จากค่านุชาธรรมเนียม ส่วยและส่วนลคในหน้าที่ตำแหน่งเป็นประจำอยู่แล้ว ดังนั้นเบี้ยหวัดสมัยก่อนจึงขึ้นหรือลดลงได้ตามพระราชอัชฌาศัยของพระเจ้าแผ่นดิน

¹ สงวน อึ้งคง, "เมื่อ ร.5 ทรงปฏิรูปการเงินของแผ่นดิน", หอสมุดสาร, หน้า 29.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 55 (ฉบับพิมพ์ พ.ศ.2473), หน้า 16 - 7.

เนื่องจากค่าใช้จ่ายของแผ่นดินมีมาก เงินที่เหลือในพระคลังจึงมีน้อย ทรงเสียดล่าวว่า
มีเงินคงพระคลังในคราวหนึ่งไม่มีใครเกินกว่า 160,000 บาท ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
ได้ทรงอธิบายเรื่องนี้ไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ว่า

"การที่ตรองเสียดล่าวนั้น คงสืบจากพวกพ่อค้า บังคับที่ได้จะเอาเป็นแม่
หรือใกล้ที่เกี่ยวข้องจึงเชื่อเป็นแม่ไม่ได้ แต่ที่ว่าผลประโยชน์แผ่นดินได้น้อยนั้นเป็น
ความจริง แต่ไม่ใช่เพราะผลประโยชน์แผ่นดินมีน้อยอย่างเดียว ที่จริงเป็น
เพราะผลประโยชน์แผ่นดินถูกรบกวนเสียหายเสียมากด้วย ด้วยในครั้งนั้น เจ้า
นายและขุนนางผู้ใหญ่ต่างมีสมคบพวกไพร่คนละมาก ๆ ต่างบ้องกันประโยชน์
ผู้ของตน แผ่นดินจึงเสียเปรียบ อนึ่งเรื่องแจกเบี้ยหวัดนั้นรัชกาลที่ 5 ได้
พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ว่า ไม่ใช่ผลประโยชน์ที่ได้ตามตำแหน่งหน้าที่
ราชการอย่างใดพระราชทานเงินเดือนทุกวันนี้ เพราะในครั้งนั้น บรรดาผู้มี
ยศและตำแหน่งมีทางได้ผลประโยชน์ประจำตำแหน่ง เช่น ได้ค่าธรรมเนียมและ
ได้จากการที่มีสมคบพวกไพร่เป็นผลประโยชน์ที่ได้ในทางราชการประจำตำแหน่ง
ส่วนเบี้ยหวัดนั้น เป็นเงินพระราชทานเป็นบำเหน็จ ส่วนที่มาปฏิบัติราชการ
สนองพระเดชพระคุณเฉพาะพระองค์"¹

จะเห็นได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น เศรษฐกิจของประเทศควรจะอยู่ในขั้นดี เพราะมี
รายได้จากหลายทางตั้ง เคยกล่าวมาแล้ว แต่รายได้ของรัฐบาลกลับน้อยลงเพราะเรือหลวงของไทย
ออกไปค้าขายที่อื่นเสียขาดทุน นอกจากนี้ รายได้ในประเทศก็น้อยลงกว่ารายจ่าย และสาเหตุ
สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ในสมัยนั้นมีอำนาจและอิทธิพลมาก ต่างก็
พยายามรักษาผลประโยชน์ของตนในทุก ๆ ด้าน

นอกจากนี้บรรดาเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ที่มีทุนทรัพย์ซึ่งรวมทั้ง เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2,
หน้า 532.

ค้าย คือพระยาสุริยวงศมนตรี (ดี) ยังไล่ต่งเรือสำเภาของคนออกไปค้าขายยังประเทศต่าง ๆ ส่วนใหญ่คือ จีน ทั้งนี้เพื่อเป็นการหารายได้ให้และและความมั่งคั่ง เพื่อเป็นปัจจัยในการสร้างกำลังและอำนาจให้แก่ตระกูลยิ่งชีพ

กานการต่างประเทศ

การเกี่ยวข้องกับพม่า คือใน พ.ศ.2352 (ค.ศ.1809) พระเจ้าปะดุงส่งกองทัพมาตีทางภาคใต้ของไทย ยึดได้ชุมพรและเกาะกลาง แต่ต่อมาเมื่อรู้ว่าทัพไทยยกมาก็ถอยทัพกลับไปครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ.2363 (ค.ศ.1820) ระยะเวลาเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ คือ พระเจ้าจกกายแห่งสิมราชสมบัติต่อจากพระเจ้าปะดุง พม่ายกทัพใหญ่มาตีไทยโดยมาทางมะริดและตะนาวศรี พระยาไทรบุรีเองก็สนใจเข้าข้างพม่า เมื่อไทยทราบข่าวจึงส่งกองทัพไปตีค่ายพม่า แต่ปรากฏว่าพม่าไม่ได้ยกทัพมา พระยาไทรบุรีหนีไปพึ่งอังกฤษที่เกาะหมาก ไทยจึงตั้งให้พระภักดีบริรักษ์ (แสง) เป็นพระยาไทรบุรีครองเมืองแทนและให้เก็บภาษีอากรในเมืองนั้นเรื่อยมา ต่อมา พ.ศ.2366 (ค.ศ.1823) พระเจ้าจกกายแห่งชวพระเจ้าเวียงคานม่วยกันตีเมืองไทย แต่ประจวบกับพม่าตีสงครามกับอังกฤษจึงไม่มีโอกาสสมทบกันไทยอีก

สำหรับความสัมพันธ์กับญวนนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 สวรรคต พระเจ้าเวียงคานมาลงถล่มคุกมาถวายบังคมพระบรมศพ และส่งพระราชสาส์นมาขอลขอ เมืองบันทายมาศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 พระราชทานให้ตามที่ขอ ทั้งนี้เพื่อเป็นทางไมตรีกับญวนและทรงเห็นว่าไทยไม่มีทหารไปดูแลรักษาเลย

ส่วนการเกี่ยวข้องกับเขมรนั้น พระอุทัยราชกษัตริย์เขมรซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ทรงอุปถัมภ์มา เกิดถูกใจโกรธด้วยเรื่องเข้าเฝ้าทูลลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโดยพลการเลยถูกพระองค์วิสาขให้ไล่อาย และเรื่องขอพระราชทานพระบรมราชาัญญาขางประการ เช่น ขูลอมนักกองอีและนักกองเกากลับไปเขมรแต่ไม่ได้ตั้งประสงค์ ดังนั้นพระอุทัยราชาจึงกระตังกระเคื่องต่อไทยไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพรัชกาลที่ 1 ให้พระมหาอุปโยราช (นักกองสงวน) เข้ามาแทน และเมื่อไทยทราบศึกพม่าจึงให้เขมรยกทัพมาช่วย แต่พระอุทัยราชาทรงนิ่งเฉย ขุนนางเขมรคือพระยาจักรี (เขม) พระยากลาโหม (เมือง) และ

พระยาสิงคโลกซึ่งยังมีตั้งชื่อไทยอยู่ เกณฑ์ให้เขมรจะมาช่วยไทย พระอุทัยราชาก็จับฆ่าเสียบเหล็ก
แต่พระยาสิงคโลกซึ่งหนีเข้ากรุงเวท ๗ ได้ พระอุทัยราชาเกรงว่าไทยจะยกทัพไปรบจึงตั้งในฝั่ง
ฉนวน ฉนวนจึงส่งทหารเข้ามาช่วยคุ้มครองในเขตเขมร ต่อมาพระอุทัยราชาจัดใจกับพระมหา
อุปโยราช พระมหาอุปโยราชจึงย้ายมาอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ ฝ่ายไทยไปไกลเกลี้ยแต่ไม่สำเร็จ
ไทยจึงให้พระมหาอุปโยราชมาอยู่กรุงเวท ๗ แต่อยู่ได้ไม่นานก็สิ้นพระชนม์ ส่วนฉนวนวางอำนาจ
เต็มที่ ได้ให้พระอุทัยราชามาครองเขมรต่อโดยย้ายเมืองหลวงจากบันทายเพชรมาอยู่ที่พนมเปญและ
ฉนวนเข้าควบคุมกิจการต่าง ๆ ของเขมร ส่วนอำนาจของไทยในเขมรก็เสื่อมลงทุกที ต่อมา
พระอุทัยราชาเสียบค่ายเขมรส่วนในซึ่งไทยขอจากนักกองเองหรือพระนารายณ์รามาชินคินาให้ตระกูล
อภัยวงศ์ครองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จึงปรึกษากับฉนวนซึ่งแนะนำให้ยกทัพไปยังเขมรส่วนใน ฝ่าย
ไทยรู้ทันจึงตีทัพเขมรแตกไป ทั้งเขมรและไทยจึงคุมเชิงกันอยู่ในเรื่องนี้ สรุปได้ว่าในรัชกาลที่ 2
นี้ เขมรเอาใจไปอยู่กับฉนวน ซึ่งฉนวนก็ยอมรับและคอยดูแลให้แข็งข้อกับไทย

ด้านการติดต่อกับจีน ไทยส่งทูตไปเมืองจีนใน พ.ศ. 2353 (ค.ศ. 1810) เมื่อไทยเปลี่ยน
แผ่นดินใหม่ทรงกับสมัยพระเจ้าเจียงเซ่งของจีน ครั้นถึง พ.ศ. 2364 (ค.ศ. 1821) ไทยส่งทูตไป
อีกครั้งหนึ่งเพราะพระเจ้าเจียงเซ่งสิ้นพระชนม์และพระเจ้าตากวางขึ้นครองราชย์สืบแทน

ส่วนสัมพันธ์ชาวต่างชาติวันทกนั้น เริ่มด้วยโปรตุเกสเป็นชาติแรก ใน พ.ศ. 2361
(ค.ศ. 1818) ผู้ว่าราชการโปรตุเกสที่เมืองกาลอส เทอ ซิลเวียรา (Carlos De
Silveira) เดินทางเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทย และขอให้เรือโปรตุเกสเข้ามาค้า
ขายในกรุงเทพฯ โดยสะดวกทั้งแก่ก่อน

ต่อมาไทยก็ได้มีการติดต่อกับอังกฤษอีกชาติหนึ่ง สำหรับการติดต่อกับฝรั่งสองชาตินี้ จะได้
กล่าวโดยละเอียดในตอนกล่าวถึงบทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลนุนนาคในสมัยรัชกาลที่ 2 เพราะ
เสนาบดีแห่งตระกูลนี้มีบทบาทสำคัญในการเจรจากับทูตอังกฤษและทูตโปรตุเกสที่เข้ามาเจริญทาง
พระราชไมตรีในรัชกาลนี้

นอกจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 จะทรงทะนุบำรุงด้านการปกครอง การ
เศรษฐกิจและการต่างประเทศแล้ว ยังทรงบำรุงด้านศิลปกรรมและวรรณกรรมซึ่งเป็นเครื่องชี้

วัฒนธรรมที่รุ่งเรืองของประเทศด้วย ทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเองก็ทรงมีพระหัตถ์และพระปรีชาสามารถในก้นกิ้งกล่าวด้วย เช่นทรงแกะสลักบานประตูวิเศษที่มณฑลพระสงฆ์เสริมการท่าฉลอมเมืองนครศรีธรรมราชและชามเบญจรงค์เป็นต้น ในคานบพพระราชนิพนธ์ที่ทรงนิพนธ์เรื่องสังข์ทอง มณีพิชัย บทละครโอเนามาและรามเกียรติ์บางตอน ฯลฯ ทรงส่งเสริมบรรดากวีต่าง ๆ ด้วย นอกจากนี้ การละครก็เจริญรุ่งเรืองมากในสมัยของพระองค์ รัชสมัยนี้ได้ชื่อว่าเป็นยุคทองแห่งวรรณคดีของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และพระองค์ยังทรงทำนุบำรุงการพระศาสนาตามฐานะแห่งองค์อัครศาสนูปถัมภกด้วย

เมื่อ พ.ศ. 2360 (ค.ศ. 1817) สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ผู้มีพระทัยอ่อนโยนและจงรักภักดีอย่างยิ่งในพระบรมมหาราชวังราชประจวบหนัก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 เสด็จขึ้นไปเยี่ยมและเมื่อพระอาการทรุดหนักลงก็เสด็จประทับและพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชในพระราชวังบวร ฯ เจ้าพระยาอภัยภูธรว่าที่สมุหนายกจึงให้เกณฑ์ไพร่ประจำตง เป็นการล้อมวงเช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ 1 แม้ว่าสถานการณ์จะตึงเครียดแล้วก็ตาม สมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ฝ่ายวังหลวงกับวังหน้าไม่ผูกกันและไม่ไว้วางใจกัน แต่สมัยรัชกาลที่ 2 นี้ ฝ่ายวังหลวงกับวังหน้าไม่มีเรื่องบาดหมางกัน แต่การล้อมวงเคยมีเป็นประเพณีมาแล้ว จึงกระทำไปตามนั้น ในที่สุดกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ถึงแก่กรรมเมื่อพระชนมายุ 37 พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้หมื่นเด็กชา (หัด บุนนาค) ซึ่งไปรับราชการกับกรมพระราชวังบวร ฯ กลับเข้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณในวังหลวงตามเดิม โดยโปรด ฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์ให้เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก ส่วนตำแหน่งกรมพระราชวังบวร ฯ "วังหน้า" นั้น พระองค์ก็ไม่ได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดเป็นแทน แม้ว่าพระองค์มีพระราชโอรสองค์ใหญ่คือ เจ้าฟ้ามงกุฎประสูติแก่พระมเหสี คือ สมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ (เดิมคือเจ้าฟ้าอนุชารอด) เมื่อ พ.ศ. 2347 (ค.ศ. 1804) และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 โปรด ฯ พระราชทานพระเกียรติยศอย่างสูงแก่เจ้าฟ้ามงกุฎให้เหนือกว่าพระโอรสองค์อื่น ๆ เช่น โปรด ฯ ให้จัดพิธีฉลองเจ้าฟ้ามงกุฎอย่างเป็นที่วิเศษสำคัญใน พ.ศ. 2355 (ค.ศ. 1812) และต่อมา พ.ศ. 2359 (ค.ศ. 1816) โปรด ฯ ให้มีพระราชพิธีโสกันต์ (โกนผมจุก) เจ้าฟ้ามงกุฎอย่างใหญ่โต และเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็นสามเณรใน พ.ศ. 2360 (ค.ศ. 1817) ก็โปรด ฯ ให้ทำพิธีใหญ่เช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น หลังจากกรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.2360 เป็นต้นมา ตลอดสมัยรัชกาลที่ 2 จึงไม่มีผู้ใดทราบอย่างแน่นอนว่า เจ้านายพระองค์ใดทรงเป็นรัชทายาท

ในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 นั้น คงได้กล่าวมาแล้วว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีเมื่อ ยังมีพระชนม์อยู่ได้ทรงว่าราชการแผ่นดินข้างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสมอ ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี⁽¹⁾ ทรงว่าราชการมหาดไทยและกรมวัง กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงว่าราชการกรมพระคลังและกรมท่า เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนาบดีสิ้นชีพิตักษัยใน พ.ศ.2360 เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีจึงรับหน้าที่ว่าราชการบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่ ต่อมากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.2365 (ค.ศ.1822) จึงเหลือแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงรับว่าราชการทั้งพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพียงพระองค์เดียว พระองค์ได้ทรงว่าราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจและมักทรงรับหน้าที่พิจารณาพิพากษาคดีหากมีคดีแทนพระองค์เสมอ จนกระทั่งสมเด็จพระบรมชนกนาถได้วางพระราชธุกิจและโปรดให้ว่าราชการแทนพระองค์เสมอมาจนสิ้นรัชกาล ถึงกระนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มีได้ทรงตั้งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ เป็นวังหน้า ซึ่งเป็นตำแหน่งพระอุปราช (รัชทายาทซึ่งนี้อาจเป็นเพราะกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ไม่ใช่พระโอรสพระองค์ใหญ่) สมเด็จพระเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินประสูติแต่เอกอัครมเหสี แต่ประสูติแก่เจ้าจอมมารดาเรียบซึ่งเป็นพระสนม ส่วนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ที่เป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าและน่าจะได้รับการแต่งตั้งเป็นวังหน้า ท่านเองเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ 1 แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ก็ไม่ได้ทรงทำการแต่งตั้งหังนี้อาจเป็นเพราะขณะนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงพระเยาว์อยู่มาก

ต่อมาสมเด็จพระเจ้ามงกุฎทรงผนวช และหลังจากนั้นไม่นานพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประชวรหนักและสวรรคตในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2367 (ค.ศ.1824) สิริพระชนมายุ 57 พรรษา

(1) สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระนามเดิมว่าจ้อย เป็นพระโอรสของสมเด็จพระที่นั่งอู่ทองเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุภราชในรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นพระมารดาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 2

โดยไม่ได้ทรงแต่งตั้งผู้ที่สืบราชสมบัติต่อไปเลย ทั้งนี้เนื่องจากพระองค์ประชวรอย่างปัจจุบันทันด่วน ดังนั้น พระราชบัลลังก์ของกรุงสยามในขณะนั้นจึงว่างเปล่า เพราะยังไม่เป็นที่แน่นอนว่า เจ้านายพระองค์ใดในระหว่างเจ้าฟ้ามงกุฎกับกรมหมื่นเซฎฐาภคินทร์จะเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ต่อไป

บทบาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 นี้ เสนาบดีแห่งกระทรวงมหาดไทยมีบทบาทในด้านต่าง ๆ คือ

1. การทำนุบำรุงบ้านเมือง การก่อสร้างและศิลปกรรม กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงหาการทำนุบำรุงประเทศโดยโปรดฯ ให้สร้างบ้านเมืองให้มั่นคงแข็งแรงยิ่งขึ้น เช่น โปรดฯ ให้สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เพื่อป้องกันข้าศึกทางทะเล และให้สร้างเมืองสมุทรปราการเป็นเมืองด่าน ทั้งนี้เพราะได้ข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ฯ ตั้งแต่ พ.ศ. 2361 (ค.ศ. 1818) ว่าองศาญ เจ้าเมืองไซ่งอนเกณฑ์ไพร่พลและเขมรพลัดละ 10,000 คนให้ซุกคลองตั้งแต่ทะเลสาบมาออกเมืองไซงอน เป็นเหตุให้ทางกรุงเทพฯ ฯ คิดว่า ถ้าคลองที่ขุดขุดสำเร็จแล้ว ยานอ้ายกกองทัพเข้ามาตีหัวเมืองทางทะเลของไทยได้ง่ายกว่าแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริเห็นว่าหัวเมืองสมุทรปราการยังไม่มีที่ป้องกันมั่นคง จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเซฎฐาภคินทร์เป็นแม่กอง กับพระยาสุริยวงษ์โกษา (คิต บุนนาค) ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลังลงไปจัดการสร้างเมืองสมุทรปราการให้เป็นป้อมปราการสำหรับป้องกันข้าศึกศัตรูเมื่อ พ.ศ. 2362 (ค.ศ. 1819) ในการก่อสร้างเมืองสมุทรปราการครั้งนั้น มีการสร้างป้อมขึ้นทางฝั่งตะวันออก 4 ป้อม คือ ป้อมประโคนชัย ป้อมนารายณ์ปราบศึก ป้อมปราการ และป้อมกายสิทธิ์ปักกาเชื่อมถึงกัน และสร้างตึกหินเพื่อไว้เครื่องศาสตราวุธและนางข้าวที่เกาะกลางน้ำตรงหน้าเมืองสมุทรปราการก็สร้างป้อมชื่อ ป้อมมีเสื่อสมุทรและป้อมนาคราช นอกจากนี้ ทางเหนือของเกาะป้อมมีเสื่อสมุทรมีหอคอยน้ำเกิดขึ้นกลางน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าจะสร้างพระเจดีย์ขึ้นที่หอคอยนั้นแต่หาได้ขึ้นสร้างในรัชกาลที่ 2 ไม่

จะเห็นว่าเจ้าพระยาพระคลัง (คิต บุนนาค) ได้มีบทบาทในการป้องกันประเทศแม้จะไม่ใช่ออกรบกับข้าศึกโดยตรงกับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ผู้มีศักดิ์ตาม แต่ได้มีส่วนร่วมใน

การสร้างเมืองสมุทรปราการซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญในการป้องกันรักษาทางทะเลควบคู่กับเมืองนครเขื่อนขันธ์ ดังนั้น เมืองทั้งสองจึงเป็นเมืองที่สำคัญในค่านยุทธศาสตร์ของกรุงสยาม และในสมัยต่อมาเมืองสมุทรปราการจะมีความสำคัญในด้านการต่างประเทศด้วย เพราะเมื่อทูตของต่างประเทศจะเข้ามากรุงเทพฯ (สมัยนั้นเดินทางด้วยเรือ) ก็ต้องไปแวะแจ้งที่เมืองสมุทรปราการก่อนแล้วฝ่ายรัฐบาลไทยจึงจะส่งคนไปรับ นอกจากนี้ เจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ) ซึ่งเป็นผู้นำของตระกูลขุนนาคในระหว่างสมัยรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 ได้ปฏิบัติงานร่วมกับกรมหมื่นเชษฐาภัยอินทร์มาตั้งแต่ต้น ดังจะเห็นได้จากสร้างเมืองสมุทรปราการและการบริหารราชการร่วมกันมาในกรมพระคลังและกรมท่า จึงเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่ทำให้กรมหมื่นเชษฐาภัยอินทร์ทรงมีความสนิทสนมและไว้วางพระทัยในท่านผู้นำของตระกูลขุนนาค อันจะเป็นผลดีแก่ตระกูลนี้ในวาระต่อไป และการสร้างเมืองสมุทรปราการย่อมแสดงว่ากรมหมื่นเชษฐาภัยอินทร์และเจ้าพระยาพระคลัง (ทิศ) ทรงพระปรีชาสามารถและมีความสามารถในงานด้านการก่อสร้าง การโยธาตลอดจนมีความรู้ทางยุทธศาสตร์ที่ผู้หนึ่ง ในสมัยนั้น

การทะนุบำรุงบ้านเมืองทางการก่อสร้างอีกประการหนึ่งของรัชกาลที่ 2 คือ โปรดฯ ให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังทางด้านวัดพระเชตุพน เพราะมีผู้คนในวังมากขึ้นถึง 2 รัชกาล ที่อยู่จึงไม่เพียงพอ แล้วก็คิดถนนคั่นขวางระหว่างเขตวัดกับวัง ต่อมาโปรดฯ ให้สร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังด้วย ปรากฏว่า เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคได้มีส่วนในการก่อสร้างครั้งนั้นด้วย คือ ใ้ร่วนในการสร้างสวนขวา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงพระราชดำริว่าก้จะให้ช่างฝีมือที่มีมากขึ้นแล้ว ก็สมควรจะสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังให้คงงามบริบูรณ์ จึงทรงปรึกษากับพระราชวงศานุวงศ์และเสนาบดี ก็ได้รับการเห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเชษฐาภัยอินทร์เป็นแม่กองจัดการสร้างสวนขวาและให้พระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้าและฝ่ายในที่มีกำลังความสามารถช่วยกันรับหน้าที่ในการก่อสร้างและการตกแต่ง ในจำนวนนี้มีเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคด้วยสองท่าน คือ พระยาสุรียวงษ์นรินทร์ (คิส) กับพระยาศรีสุรียวงษ์ (หัต) ตั้งแต่ยังเป็นช่างวางมหาเด็ก ทำแก่งโรงละครขึ้นแก่งหนึ่งในสวนขวาโดยแบ่งหน้าที่กันทำคนละครั้ง ปรากฏว่าใช้เวลา 15 วันก็ทำสำเร็จ แล้วโปรดฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในและท้าวนางผู้ใหญ่ที่สมควรจะเก่งเก่งแก่แก่ได้ ให้เป็นเจ้าของแต่งแพแต่ละแพ สำหรับ

ข้าราชการฝ่ายในก็มีกุลสตรีแห่งตระกูลขุนนางหลายท่าน คือ เจ้าคุณมุมนั่งเรียกกันว่า เจ้าคุณวังหลวง เจ้าคุณคุ้ม เรียกกันว่า เจ้าคุณวังหน้าและเจ้าคุณค่าย ซึ่งเรียกกันว่า เจ้าคุณเผราสาท เข็มเจ้าของแพแดงแพและเก๋งในสวนขวา ท่านทั้งสามเป็นธิดาของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาค) กับเจ้าคุณแฉก และเป็นพี่สาวของพระยาสุริยวงษ์มนตรี (ติศ) กับพระยาศรีสุริยวงศ์ (ทัต) กับทั้งเป็นเจ้าคุณชั้นสัมพันธ์ นอกจากนี้ เจ้าจอมมารคากายซึ่งเป็นธิดาของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาค) ค่างมารคากับพระยาสุริยวงษ์มนตรี (ติศ) และเป็นเจ้าจอมมารคกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ในรัชกาลที่ 1 ก็ได้แต่งเรือพายคามาเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ซึ่งทอดพระเนตรเก๋งและแพที่เจ้านายข้าราชการแต่งไว้

ในการสร้างสวนขวานั้น บ้างท่านอาจจะเห็นว่าไม่สำคัญโดยคิดว่าคงเป็นการสร้างเพื่อใช้เป็นที่สำราญพระราชอิริยาบถเท่านั้น แต่ความจริงหาได้เป็นเพียงแค่นั้นไม่ เพราะการสร้างสวนขวามีความสำคัญเกี่ยวแก่ราชการการบ้านเมือง 2 ประการ ดังปรากฏในท้องตราที่ได้โปรดฯ ให้นำขึ้นไปถึงเจ้านุแห่งนครเวียงจันทน์สมัยนั้น ในท้องตรากล่าวถึงเรื่องการสร้างสวนขวานั้นมีความว่าจะให้ปรากฏพระเกียรติยศสืบไปในแผ่นดินประการหนึ่ง และจะอุทิศมีบุญชำระราชการซึ่งเป็นช่างให้ทำการไว้ก็มีอีกประการหนึ่ง ทั้งนี้ กล่าวโดยย่อตามข้อวินิจฉัยของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2¹ คือสำหรับรัชที่ว่าจะให้ปรากฏพระเกียรติยศนั้นคงดูตั้งแต่เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งที่สอง พม่าทำลายบ้านเมืองอย่างยับเยิน ต่อมาพระเจ้าตากสินทรงย้ายราชธานีมาตั้งที่กรุงธนบุรี แต่ยังไม่ทันได้สร้างราชธานีใหม่ขึ้นคงเพราะคิดการสงครามตลอดมาจนกระทั่งสิ้นรัชกาล ก่อนรัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรีทรงย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงรัตนโกสินทร์จึงได้ทรงเริ่มสร้างพระนคร พระราชวัง ตลอดทั้งวัดวาอารามขึ้นโดยมุ่งหมายให้เหมือนกรุงเก่าครั้งบ้านเมืองดี กติกาอันนี้ได้ยึดถือปฏิบัติมาจนสิ้นสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้น การสร้างสวนขวาก็เท่าเทียมกัน คือ เพื่อให้เหมือนสมัยแห่งความเจริญรุ่งเรืองครั้งกรุงเก่า ซึ่งพระราชวังมีส่วนและสระแก้วเป็นที่สำหรับประพาสสำราญพระราชอิริยาบถ

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2,

เพื่อให้ปรากฏพระเกียรติยศสืบไปว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงสามารถสร้างสวนขวาได้เช่นเดียวกับสมัยกรุงเก่า แสดงว่าบ้านเมืองกลับอยู่ในสภาวะปกติสุขและกำลังเจริญรุ่งเรืองเช่นเดียวกับครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา

ส่วนข้อที่จะพิสูจน์บุญคุณช่างที่มีฝีมือนี้ก็เกี่ยวกับเรื่องบำรุงฝีมือของช่างไทย คือ ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว พม่าได้กวาดค้อนเอาช่างฝีมือของไทยไปเมืองพม่าเสียเป็นจำนวนมาก เมื่อเมืองไทยกลับตั้งตัวเป็นอิสระในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ช่างผู้มีฝีมือคงจะมีเหลือน้อย ในสมัยกรุงธนบุรีจึงไม่ปรากฏศิลปกรรมที่งดงามแสดงฝีมือไว้ ต่อเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ฝีมือช่างไทยจึงดีขึ้น จะเห็นได้จากการสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามและเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ปรากฏว่าการบำรุงวิชาช่างสุกค้ำเป็นกิจกรรรมสำคัญอย่างหนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และการจะบำรุงฝีมือช่างนั้นก็ยากที่ราษฎรสามัญจะทำได้ เพราะต้องการบูรณเป็นจำนวนมากตลอดจนอำนาจในการก่อสร้างด้วย จึงต้องเป็นการหลวงซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นพระราชธุระจัดการเอง ดังเช่นที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯ ให้สร้างสวนขวาก็เพื่อจะชุบมือช่าง และเป็นการบำรุงช่างที่มีฝีมือในขณะเดียวกันด้วย ส่วนการที่เรียกว่า "สวนขวา" ก็เพราะสวนนี้อยู่ทางฝ่ายขวาของพระราชวังเทียร

การสร้างสวนขวาให้ชื่ออีกบางประการเกี่ยวกับบุคคลชั้นผู้นำของตระกูลขุนนางคือ ประการแรก งานครั้งนั้นแสดงว่าพระยาสุริยวงค์มนตรี (คึก) และ พระบาทศรีสุริยวงค์ (ทัต) เป็นผู้ที่มีกำลังและความสามารถเพียงพอที่จะสร้างแก่งโรงละครขึ้นตามพระราชดำริ เพราะไม่เช่นนั้นแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 คงจะไม่ทรงสั่งให้กระทำ ซึ่งย่อมแสดงถึงความสามารถของท่านทั้งสองในทางการก่อสร้างอันเป็นงานส่วนหนึ่งของค่านศิลปกรรม ที่มีค่าของท่านคือเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (มุนนาค) เคยแสดงฝีมือมาแล้วในรัชกาลที่ 1 แต่ทำงานคนละชนิดกัน นอกจากนี้ยังแสดงถึงฐานะชั้นมั่งคั่งและมีกำลังของตระกูลขุนนางด้วย แม้ว่าขณะนั้นท่านคึกและทัตจะเป็นเพียงจางวางมหาเล็กก็ตาม แต่ท่านก็ต้องมีกำลังทรัพย์มากพอที่จะทำตามกระแสพระราชดำรินี้ได้ แสดงว่าตระกูลขุนนางมีฐานะมั่งคั่งมาตั้งแต่เริ่มแรก นอกจากนี้ ยังชี้ให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถของท่านทั้งสอง จึงทรงมอบหมายให้ระทำงานนี้ทั้งนี้ทั้งนี้มีความสามารถและกำลังทรัพย์

ประการที่สอง ถิ่นแสดงว่าพระยาสุริยวงศ์มนตรี (คิศ) กับพระยาศรีสุริยวงศ์ (หัท) มีความสัมพันธ์กันมากซึ่งอาจจะนิยมนับเป็นองบางคู่ ปรากฏว่าหลังจากที่พระยาศรีสุริยวงศ์ (หัท) กลับมารับราชการในวังหลวง ท่านกับพี่ชายก็มักได้รับราชการสนองพระบรมราชโองการอย่างเคียงกันเสมอ ดังเช่นการสร้างกำแพงโรงละครในสวนขวาครั้งนี้ และพระยาศรีสุริยวงศ์ (หัท) มักให้ความเคารพยำเกรงพี่ชายของตนเสมอในฐานะเป็นผู้นำของตระกูล ความสัมพันธ์นี้เองเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่สร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้แก่ตระกูล ทำให้ตระกูล "ขุนนาค" มีอำนาจและอิทธิพลมากขึ้นในสมัยต่อมา

ประการที่สาม กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเป็นเบื้องหลังในการจัดสร้างสวนขวา และเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคทั้งสองท่าน คือ คิศกับหัท ก็ได้รับพระบรมราชโองการให้มีส่วนดูแลสวนขวาคด้วย จึงทำให้ท่านทั้งสองได้มีโอกาสใกล้ชิดกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งแม้ว่าขณะนั้นอาจจะไม่มีใครทราบว่าพระองค์จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปของกรุงสยาม แต่ก็เป็นผลดีแก่ตระกูลขุนนาคในสมัยต่อมา และหลังจากนั้น คิศ ขุนนาค ก็จะได้รับราชการร่วมกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์อีกหลายครั้ง เช่นตอนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 โปรดฯ ให้สร้างเมืองสมุทรปราการเป็นเมืองหน้าด่านเป็นต้น ก็ยังทำให้ผู้นำของตระกูลขุนนาคในครั้งนั้นมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มากยิ่งขึ้น

ประการที่สี่ แสดงว่ากุลสตรีของตระกูลขุนนาคมีฝีมือและความสามารถในการปั้นศิลปะกรรม เช่นเดียวกับบุตรแห่งตระกูลนี้ และกุลสตรีทั้งสามคือ เจ้าคุณนุ เจ้าคุณคัมและเจ้าคุณสายซึ่งเป็นที่สรวร่วมบิคาบารศุ คียวกันกับคิศและหัท ต่างก็เป็นผู้มีอำนาจและอิทธิพลในการปกครอง "ฝ่ายใน" ของวังหลวงและวังหน้า ส่วนเจ้าจอมมารคาศานีก็มีความใกล้ชิดกับองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในฐานะข้าราชการที่สามเสด็จ เาเป็นคนธรรมดาอีกอาจเรียกได้ว่าเป็นเจ้าจอมมารคาศานีเป็น "แม่เลี้ยง" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 เพราะเป็นเจ้าจอมมารคานีในรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถของพระองค์ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นพระมหากษัตริย์ จึงทรงดำรงอยู่ในที่สูงที่สุดเหนือผู้อื่นใด ทรงเป็นเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินของทุกคนในประเทศ อย่างไรก็ตามเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงความใกล้ชิดของตระกูลขุนนาคกับพระราชวงศ์ด้วย

นอกจากนี้ "สวนขวา" ยังแสดงฝีมือของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาบวรวิมล (กิตติบุนนาค) ในตำแหน่งท้าวเวียงแก้วครั้งยังเป็นพระยาสุรียวงค์มนตรี กล่าวคือในคราวเมื่อท้าวสวนขวานั้นเรือสำหรั้น้ำพายในห้วยในสระสวนขวา ตอนแรกใช้เรือสำหรั้น้ำพายในลำน้ำซึ่งมาจากเมืองจีน พระยาสุรียวงค์มนตรีเห็นว่ารูปเรือสำหรั้น้ำพายนั้นจืดจาง จึงคิดออกเป็นเรือสำหรั้น้ำพายแบบใหม่ รูปให้เปรียบกว่าเรือจีน ท้าวสวนขวาน้ำพายในไร่ห้วยในสระสวนขวา จากนั้นพระยาสุรียวงค์มนตรีคิดถ่านสร้างเรือสำหรั้น้ำพาย 7 วา และ 8 วา ครั้นชำนาญแล้ว จึงทำเป็นเรือสำหรั้น้ำพายใหญ่ เก่งสลักลวดลายเรียกว่าเรือเก๋งหังยาวถึง 14 - 15 วา ใช้เป็นเรือพระที่นั่ง เรือประทับของเจ้านายและเรือของข้าราชการผู้ใหญ่ เรือเก๋งหังนี้ใช้งานมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 และเลิกเสียเมื่อเปลี่ยนมาใช้เรือกลไฟขนาดย่อม การสร้างเรือนี้ยอมให้เห็นความสามารถของพระยาสุรียวงค์มนตรี (กิตติ) ผู้นำของตระกูลบุนนาคในตำแหน่งท้าวเวียงแก้วที่รู้จักคิดเครื่องกลไกต่าง ๆ สร้างสรรค์สิ่งมีคุณค่าประโยชน์และปรากฏว่าทางราชการได้ใช้เรือเก๋งหังนี้จนกระทั่งเพ็ญมาเลิกในสมัยรัชกาลที่ 5 ย่อมแสดงถึงประสิทธิภาพและคุณประโยชน์ของเรือดังกล่าว และความสามารถในตำแหน่งของพระยาสุรียวงค์มนตรีได้ถ่ายทอดไปสู่สายโลหิตโดยตรงของท่าน คือ นายทรงซึ่งเป็นผู้มีความสามารถในการต่อเรือผู้หนึ่งของประเทศสยามเป็นที่รู้จักกันดีในบรรดาชาวไทยและชาวต่างประเทศ

2. กานการทางประเทศและการคลัง

การที่คลองกล่าวถึงบทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลบุนนาคในตำแหน่งท้าวเวียงแก้วและการคลังควบคู่กัน เพราะงานในตำแหน่งสองนี้เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ตำแหน่งท้าวเวียงแก้วในตำแหน่งนี้มีความสัมพันธ์ทางด้านการค้าขายและสัมพันธ์สากลโดยเฉพาะกับชาวตะวันตก เสนาบดีตระกูลบุนนาคผู้รับบทบาทในกิจการดังกล่าว คือ กิตติบุนนาค ตั้งแต่เมื่อครั้งเป็นพระยาสุรียวงค์มนตรี จางวางมหาดเล็กจนกระทั่งในที่สุดได้เป็นเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดที่ท่านได้รับในสมัยรัชกาลที่ 2 สำหรับชาวตะวันตกที่เข้ามาในรัชกาลนี้และเสนาบดีแห่งตระกูลบุนนาคมีหน้าที่เกี่ยวข้องด้วยมี 2 ประเทศคือ โปรตุเกสกับอังกฤษ

โปรตุเกส เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 ทรงเห็นประโยชน์ในการแต่งเรือไปค้าขายยังต่างประเทศ จึงโปรดฯ ให้แต่งเรือหลวงไปค้าขายถึงอินเดีย ชวาและจีน

บรรดาเจ้านาย ขุนนางและพ่อค้าที่มั่งคั่งก็เจริญรอกมทรพะยุคสมัยมา เรือกำปั่นหลวงชื่อ เรือ
 มาลาพระนครซึ่งหลวงสุรัสวดีเป็นนาย เรือออกไปค้าขายถึงเมืองมาเก๊าซึ่งโปรตุเกสเจ้าจากจับ
 เจ้าเมืองมาเก๊าซึ่งเป็นชาวโปรตุเกสก็เสียดใจได้รับรองให้ความสะดวก ต่อมาเจ้าเมืองมาเก๊า
 ก็แจ้งให้นายคาลอส เดอ ซิลเวียรา (Carlos De Silveira) เป็นทูตเข้ามาเจริญทาง
 พระราชไมตรี เมื่อมาถึงเมืองสมุทรปราการ ผู้รักษาเมืองนอกเข้ามาให้ความบังคมทูล ฯ ก็ทรงยินดี
 ต้อนรับด้วยพระราชดำรัสสองประการ คือ ประการแรก เมื่อเรือไทยออกไปค้าขายถึงเมืองมาเก๊า
 โปรตุเกสให้การรับรองด้วยไมตรี จึงควรตอบแทนในครั้งนี้ อีกประการหนึ่งคือขณะนั้นไทยต้อง
 การหาซื้อปืนไว้รักษาพระนคร ถ้ามีทางไมตรีกับโปรตุเกสก็จะหาซื้อปืนได้สะดวกขึ้น จึงโปรด ฯ
 ให้เรือโปรตุเกสเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ฯ ทอดสมอบูที่หน้าบ้านของพระยาสุริยวงษ์มนตรี (คิต
 นุนนาค) ส่วนหนึ่งสี่ของเจ้าเมืองมาเก๊าที่ศาลสนำเข้ามาให้เสนาบดีนั้น มีความว่าทาง
 พระราชไมตรีของกรุงเทพฯ ฯ กับโปรตุเกสเสื่อมสูญมานานแล้ว จึงแจ้งให้นายคาลอส เดอ
 ซิลเวียราเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอขลิบหางพระราชไมตรีต่อไป และให้คุมสิ่งของ
 เข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายด้วย และถ้าต้องการพระราชประสงค์สิ่งใดก็ให้ส่งศาลอสไปแล้วทางฝ่าย
 เจ้าเมืองมาเก๊าจะได้จัดส่งเข้ามาถวาย¹ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้ศาลอส
 เข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงออกรับอย่างแขกเมืองเต็ม
 ยศ หลังจากศาลอสเข้าเฝ้าแล้วก็ไปหาพระยาสุริยวงษ์มนตรี แจ้งว่าสินค้าที่คมบรรทุกเข้ามา
 ใครจะจำหน่ายเสียให้หมด แล้วจะขอซื้อน้ำคาลทรายไปขายที่เกาะหมาก ส่วนตัวศาลอสจะขอ
 ขึ้นอยู่บนบกก่อน พระยาสุริยวงษ์มนตรีกราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบเรื่องนี้ก็โปรด ฯ อนุญาต
 ศาลอสจึงอยู่ที่เรือนหน้าบ้านพระยาสุริยวงษ์มนตรี และได้รับพระราชทานเบี้ยเลี้ยง ศาลอสจำหน่าย
 สินค้าเสร็จแล้ว ก็ซื้อน้ำคาลทรายให้เรือบรรทุกไปขายที่เกาะหมาก ส่วนตัวศาลอสยังอยู่ใน
 กรุงเทพฯ ฯ

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 โปรด ฯ ให้พระยาสุริยวงษ์มนตรีแต่งเรือ

¹ สมเด็จพระราชโอรสเจ้าฟ้ากรมพระยาสุริยวงษ์มนตรี, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2,

กำนันมหาศพรชนครบรรพทุกสิ้นคำให้หลวงฤทธิสาแดงเป็นนายเรือ และถือหนังสือพระยาสุริยวงค์มนตรีไปถึงเจ้าเมืองมาเก่าว่า ที่เจ้าเมืองมาเก่าแต่งให้ศาลอสเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ท้าวบุญรุ่งศาลอสให้มีที่อยู่ และพระราชทานเงินให้เบียดเบียเลี้ยงเดือนละสองชั่ง และได้นำศาลอสเข้าเฝ้าถวายสิ่งของแล้ว โปรด ฯ ให้ลดค่าธรรมเนียมเรือของศาลอส หลวงฤทธิสาแดงออกมาค้าขายขอให้เจ้าเมืองมาเก่าช่วยท้าวบุญรุ่งด้วย และต้องการบิณฑบาตเป็นอันมาก ขอให้เจ้าเมืองมาเก่าช่วยจัดซื้อบิณฑบาตให้หลวงฤทธิสาแดงคุมเข้าไปด้วย¹ เมื่อหลวงฤทธิสาแดงกลับมาหนังสือเจ้าเมืองมาเก่าตอบว่ามีใจความว่า เจ้าเมืองมาเก่าให้ท้าวบุญรุ่งหลวงฤทธิสาแดงให้ไต่จ่าหน้ายสินค้าและจัดหาของที่คองพระราชประสงค์ไว้ให้เงินรายวันแก่หลวงฤทธิสาแดงเหมือนอย่างหลวงสุรสาครออกไปเที่ยวก่อน แล้วโดยการค้าธรรมเนียมเมืองมาเก่าให้ คองเสียค่าธรรมเนียมปากเรือที่เจ้ากรุงปักกิ่งตั้งขุนนางเงินมากำกับเรียกเก็บอยู่ และเจ้าเมืองมาเก่าได้มอบบิณฑบาต 400 กระจอกให้หลวงฤทธิสาแดงเข้ามาบิณฑบาตซึ่งยังคงอยู่กำลังให้ไปจัดซื้อที่เมืองบังกล่า จะส่งเข้ามาครั้งหลัง²

ศาลอสอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง พ.ศ. 2362 (ค.ศ. 1819) จึงกราบถวายบังคมลากลับไปพระยาสุริยวงค์มนตรีมีหนังสือให้ศาลอสถือไปถึงเจ้าเมือง-มาเก่าว่าได้พาศาลอสเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเสื่อผ้าให้ศาลอส และยกค่าธรรมเนียมปากกำปั่นพระราชทานศาลอสพร้อมทั้งพระราชทานพริกไทย งาข้างตึก มณีให้ศาลอสคุมมาเป็นของพระราชทานเจ้าเมืองมาเก่าด้วย³

¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทาน, พระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 348 - 9.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62 เรื่องทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, (คณะข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเพ็ญ ลพานนท์ ณ วิมลกุฎฉักริยาภิรมย์ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2506), หน้า 13 - 4.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14 - 5.

โย พ.ศ. 2363 (ค.ศ. 1820) พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสโปรก ฯ ให้เจ้าเมืองโกหรือกัว (Goa) ในอินเดียซึ่งเป็นอุปราช... ทำร่างข้อสัญญาทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม เป็นสัญญา 23 ข้อ มอบให้กาลอส เคอ ซิลเวียราเข้ามาอีก ขอให้กาลอสเป็นกงสุลเยเนอราล และขอพระราชทานที่คั้งบ้านเรือนให้กาลอสอยู่โดยปักเสาธงของโปรตุเกสด้วย ขอให้เสนาบดีของไทยพิจารณาสัญญาทุกข้อ ถ้าไม่ชอบใจก็ให้แก้ใจความที่เห็นสมควร ขณะนั้นไทยกำลังต้องการเครื่องศาสตราวุธจากต่างประเทศ และโปรตุเกสรับเป็นธุระในเรื่องนี้สำเร็จเมื่อกาลอสเข้ามา คราวก่อน นอกจากนั้นกัวกาลอสเองก็ได้มาอยู่ในกรุงเทพฯ นานแล้ว คงจะประหลาดใจที่ถูกอภัยยศภัยไทย ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานที่ซึ่งแต่เดิมเป็นบ้านของเชียงสี้อให้กาลอส อยู่และโปรก ฯ ทั้งให้กาลอสเป็นหลวงอภัยธานี พระราชทานเครื่องยศเหมือนขุนนางไทย แต่ยังไม่ทันครบวงหนังสือสัญญานั้นเพราะพระจวบเวลาถึง คอหิวาตกโรค เมื่อโรคนี้สงบลงจึงโปรก ฯ ให้เสนาบดีร่วมประชุมตรวจดูข้อสัญญาและแก้ไขบ้าง แล้วจึงเขียนเป็นอักษรไทยฉบับหนึ่ง อักษรโปรตุเกสฉบับหนึ่งเนือความค้องกัน ประทับตราส่งออกไป (1)

เรื่องราวเกี่ยวกับยุคโปรตุเกสที่เข้ามาติดต่อกับไทยสองครั้งนั้น แสดงให้เห็นบทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาง คือ พระยาสุริยวงค์มนตรี (ศิษ) ในการจัดเรื่องต้อนรับกับทั้งมีจุดหมายออกไปด้วย ท่านได้ใช้ความสามารถ ประสิทธิภาพและความคุ้นเคยในการเป็นธุระจัดแต่งเรือไปหาชายที่ มาเถา ดังจะเห็นได้จากวิธีการจัดการต้อนรับบุคคลลวดทั้งวิธีการเขียนจดหมายส่งไปยังมาเถา กล่าวได้ว่า พระยาสุริยวงค์มนตรีปฏิบัติตามพระบรมราชโองการให้ลุดวงไปอย่างเรียบร้อยเป็นที่พอใจของทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายโปรตุเกส ทำให้สัมพันธไมตรีระหว่างประเทศทั้งสองแน่นแฟ้นจนถึงกับโปรตุเกสตั้งกงสุลเยเนอราลขึ้นเป็นประเทศแรกในกรุงสยาม นอกจากนี้ยังมีข้อลำบากอีกประการหนึ่งที่ต้องการใช้ความสามารถของบุคคลอย่างมาก คือ ในสมัยนั้นการเจรจาเป็นไปอย่างยากลำบากเพราะว่าต่างฝ่ายก็ยังไม่ได้ ธิบายภาษาของกันและกันดีพอที่จะทำความเข้าใจความช่วยเหลือกันได้ ประกอบกับโปรตุเกสเป็นฝรั่งชาติแรกที่เข้ามาติดต่อกับไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้นการติดต่อจึงต้องใช้ความพยายามและความสามารถเป็น

(1) ดูบทประพันธ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชใน "ชีวิตของมหาดูตมาจากรอบนอกของกรุงศรีอยุธยา" อนุสรณ์ที่ ๑ กรุงเทพฯ ๒๕๑๖, แปลโดย พ.ศ. ๒๕๑๖. พระนคร : หอพระสมุดฯ, ๒๕๑๖.

พินิจ แก่พระยาสุริยวงษ์มนตรีก็สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้เรียบร้อย จนกระทั่งการเจรจาประ-
สมผลสำเร็จทั้งสองฝ่ายได้ผลประโยชน์อันน่าพึงพอใจ อย่างเช่นไทยก็ได้อาวุธปืนไวไฟพร้อมทั้ง
ความสะดวกในการค้าขายที่มณฑล ส่วนโปรตุเกสก็ได้รับความสะดวกในการพาณิชย์และได้ตั้ง
กงสุลในกรุงเทพฯ เป็นต้น อนึ่ง การที่พระยาสุริยวงษ์มนตรีได้เป็นผู้จัดการในค่านิจเรือไปค้า
ขายให้แก่รัฐบาลสยามก็แสดงว่าท่านมีบทบาททางค่านิจ เศรษฐกิจของประเทศไทยด้วยคือ เป็นผู้จัดผล
ประโยชน์เข้าท้องพระคลัง และการค้าขายนั้นก็ทำให้ท่านมีความชำนาญจนกระทั่งท่านสามารถจัด
เรือไปค้าขายยังต่างประเทศเป็นการส่วนตัวด้วยและถึงจะไกลกว่าก็เป็นจำนวนไม่ย่อยทีเดียว
และการติดต่อกับต่างประเทศอยู่เสมอทำให้ผู้นำของตระกูลนั้นมีความชำนาญและมีความ
ฉลาดทันต่อเหตุการณ์ ซึ่งนับว่าเป็นคุณลักษณะที่ดีประการหนึ่งในการเป็นนักปกครองชั้นผู้นำในสมัย
ต่อมา

ที่สงครามเ

อังกฤษ ระหว่างนั้นอังกฤษได้เริ่มแผ่ลัทธิจักรวรรดินิยมมาทางเอเชียตะวันออกแล้ว ได้
ยึดครองอินเดียและบางส่วนของมลายู ขณะนั้นหัวเมืองอินเดียที่ติดกับอังกฤษอยู่ในปกครองของ
บริษัทอีสต์อินเดียอังกฤษ และรัฐบาลอังกฤษเป็นผู้ตั้งผู้สำเร็จราชการหรือที่เรียกว่า "Governor
General" เวลานั้น มาร์ควิส เฮสติง (Marquis Hastings) เป็นผู้สำเร็จราชการ
อินเดียของอังกฤษ ได้ให้เรสิเดนต์ (Resident) อังกฤษที่เมืองสิงคโปร์มีหนังสือเข้ามาถึง
เสนาบดีของไทยว่า จะแต่งตั้งนายจอห์น ทรอเฟ็ค (John Crawford) เป็นทูตเข้ามา
เจริญทางพระราชไมตรีในราว พ.ศ. 2365 (ค.ศ. 1822) นายทรอเฟ็คผู้นี้แต่เดิมมีอาชีพเป็นหมอ
ออกมารับราชการในเอเชีย เคยอยู่ที่มิง (เกาะหมาก) 3 ปี ต่อมาเป็นเรสิเดนต์ของอังกฤษ
อยู่ในซาวซึ่งอังกฤษยึดได้ในระหว่าง "สงครามโปเลียน" รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียเห็นว่า ทรอเฟ็ค
เป็นผู้ภาษามลายูและเคยติดต่อกับลัทธิคัมเมืองไทยจึงแต่งตั้งให้เป็นทูตเข้ามา

ขณะนั้นเป็นเวลาที่ตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังของไทยว่างลง พระบาทสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวรัชกาลที่ 2 จึงโปรดฯ ให้พระยาสุริยวงษ์มนตรี (คิพ มุนนาค) จางวางมหาคลังเลื่อนขึ้น
ว่าการในตำแหน่งจุฬาลักษณ์ที่พระคลัง ให้ต้นการที่จะต้อนรับและเจรจากับทูตอังกฤษซึ่งจะเข้ามานั้น

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

"พระยาสุริยวงษ์มนตรี (คิต) ที่ไท้เป็นเสมตเจ้าพระยาบรมมหา-
ประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 4 ในหนังสือที่กรอเบิกแต่งไว้ กล่าวว่ เมื่อกรอเปิด
เข้ามาเป็นแจ้งพระยาสุริยวงษ์มนตรีว่าที่พระคลัง ก่อมาถึงเดือน 6 ปีมะเมีย
จัตวาศก จึงได้เลื่อนเป็นพระยาสุริยวงษ์โกษาที่พระคลังในเวลาเมื่อกรอเปิด
อยู่ในกรุงเทพฯ ฯ ความข้อนี้ยังได้พบจดหมายรับสั่ง กรมหมื่นศักดิ์พิลเสหณัมย์ 1
มาถึงพระยาเศรษฐีธรรมราช (น้อย) ลงวันพุธ เดือน 7 ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะเมีย
จัตวาศก จ.ศ. 1184 ยังเรียกในจดหมายนั้นว่าพระยาพระคลัง เห็นจะได้เป็น
เจ้าพระยาพระคลังท้าวไพบาริเมเม หรือมีวอกในรัชกาลที่ 2 นั้น"¹

กรอเปิดเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ฯ ด้วยจุดประสงค์เพื่อขอเจรจาแก้ไขการเก็บภาษีและการ
ค้าขายสินค้าบางประการที่รัฐบาลไทยผูกขาดอยู่? กล่าวคือ หลังจาก... ในยุโรปสงบลง อังกฤษ
คิดจะนำรุงการค้าของคมในดินแดนเอเชียตะวันออกให้เจริญขึ้นตั้งแต่ก่อน แต่อังกฤษรังเกียจวิธี
การเก็บภาษีและการผูกขาดสินค้าของไทยเพราะทำให้อังกฤษไม่ได้ค้าขายโดยเสรี จึงอยากให้อยก
เลิกหรือลดหย่อนลงเสียบ้าง อีกประการหนึ่งก็เพื่อหาโอกาสสกกลงกันในเรื่องดินแดนแหลมมลายูซึ่ง
บางส่วนเคยเป็นของไทยมาก่อน กล่าวคือเมื่ออังกฤษเข้าที่เกาะหมากจากพระยาไทรบุรีในสมัย
รัชกาลที่ 1 นั้น พระยาไทรบุรีแจ้งกับอังกฤษว่าเมืองไทรบุรีเป็นอิสระมิได้ขึ้นกับไทย ครั้นอังกฤษ
ได้เกาะหมากแล้วก็ตั้งขึ้นเป็นหัวเมืองของรัฐบาลอังกฤษที่อื่นด้วย และปกครองลงมาถึงสิงคโปร์
อังกฤษมาทราบภายหลังว่าเมืองไทรบุรีรวมเป็นประเทศราชขึ้นกับไทยตามเดิม ก็เกิดความลำบาก
ใจที่เข้าเกาะหมากจากพระยาไทรบุรีโดยไม่ได้บอกไทยก่อน เนื่องจากอังกฤษยังต้องอาศัยเครื่อง

¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าว, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2,
หน้า 434 - 5.

² John Crawford, Journal of an Embassy to the Courts of Siam and
Cochin China, Vol. II, p. 111.

อุยโกทบริโลกจากเมืองไทรบุรีอยู่ ถึงกษัตริย์พยามสร้างมิตรภาพกับพระยาไทรบุรีเพื่อประโยชน์
 ของตน นอกจากนี้เจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) ซึ่งเป็นเจ้าเมืองคนต่อมาเกรงว่าเจ้าพระยา-
 นครศรีธรรมราช (น้อย) จะหาเหตุเอาเมืองไทรบุรีไปเป็นเมืองขึ้นเองเมืองนครศรีธรรมราช
 เจ้าพระยาไทรบุรีจึงขอให้อังกฤษช่วยทำความตกลงกับฝ่ายไทยในขั้นที่จะให้เมืองไทรบุรีพ้นจาก
 อำนาจเมืองนครศรีธรรมราชเสีย ฉะนั้นในการเข้ามาประเทศสยามของครอเฟิลครั้งนี้ รัฐบาล
 อังกฤษที่อื่นเคยบังคับให้มีพนักงานท่าแม่ที่และผู้อำนวยการสถานศึกษาสมัครมาพร้อมกับครอเฟิลด้วยเพื่อทำ
 การตรวจแผนที่ตรวจพันธุ์ไม้และพันธุ์สัตว์ต่าง ๆ นอกจากนี้ครอเฟิลยังจะต้องสืบสวนการงาน
 ต่าง ๆ ในบ้านเมืองไทยไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษด้วย¹

เมื่อครอเฟิลเดินทางเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยาในเดือน 5 ค.ศ. 2365 (ค.ศ. 1822)
 เขาได้รับอนุญาตให้มาเรือกำปั่นขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ มาจอดที่หน้าบ้านพระยาสุริยวงษ์มนตรี (ดิศ
 มუნนาค) และพระยาสุริยวงษ์มนตรีได้จัดคอกี่สร้างไว้หน้าบ้านเป็นที่ไว้สินค้าให้เป็นที่พักของ
 ครอเฟิลและคณะ เมื่อครอเฟิลไปพบพระยาสุริยวงษ์มนตรีตามธรรมเนียมในฐานะเป็นพระยาพระคลัง
 และเป็นผู้รับรองคณะทูตอังกฤษครั้งนี้แล้ว ครอเฟิลก็ได้ไปเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎา-
 นคินทร์ซึ่งทรงกำกับราชการกรมท่า ส่วนกษัตริย์และเครื่องราชบรรณาการซึ่งมาร์ควิส เอสติงส์
 ให้ครอเฟิลกุมมาถวายนั้น พระยาพิพัฒน์ โภษะและเจ้าพนักงานเป็นผู้ส่งไปรับ

ต่อมาครอเฟิลได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ท้องพระโรงอย่างเป็นพิธีการเต็ม
 ๒๓ หลังจากนั้นครอเฟิลจึงตั้งต้นปรึกษาราชการกับพระยาสุริยวงษ์มนตรี (ดิศ มุนนาค) ซึ่งเลื่อน
 ขึ้นเป็นพระยาสุริยวงษ์โภษะที่พระคลังได้ทำการเจรจามาอีกหลายครั้ง ก็ไม่สามารถตกลงกันได้
 ตามความประสงค์ของครอเฟิล ทั้งนี้เพราะมีเหตุขัดข้องและเข้าใจผิดกัน เช่น

ประการแรก ทั้งฝ่ายไทยและอังกฤษต่างก็ไม่เข้าใจภาษาของกันและกัน

ประการที่สอง คำที่เป็นผู้แปลเป็นคนชั้นต่ำ ทั้งก็ซึ่งเอาหน้าในทางที่จะเรียกร้องเอา

¹ สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทานภาพ. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2,
 หน้า 437.

ของกำนัลจากครอบครัว เพื่อให้ครอบครัวคู่นั้นมาถึงขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายไทยว่ามีแค่คนโลก

ประการที่สาม หรือเกิดคุ้มเคยแต่กับพวกชวามลาญซึ่งเคยอยู่ในอำนาจรั้งมาก่อน เห็นว่าไทยก็เป็นชาวตะวันตกออกเหมือนพวกชวามลาญผิดกันแต่ไม่ได้อยู่ในอำนาจรั้ง ดังนั้น เมื่อเห็นไทยไม่ยำเกรงคนเหมือนชวามลาญยิ่งทำให้ครอบครัวไทยไม่รอบไทยมากขึ้น

ประการที่สี่ เรื่องเมืองไทรบุรี ครอบครัวไม่พอใจที่กองทัพไทยลงไปตีได้เมืองไทรบุรี และชาวเกาะหมากก็กำลังเกรงว่าไทยจะตีลงไปถึงเกาะหมากด้วย

ประการที่ห้า คนไทยไม่พอใจที่รั้งไม่เลวทรามน้อยผิดกับพวกคนจีน

ประการที่หก ประเพณีของไทยตามคติโบราณทำให้รั้งดูหมิ่นเหยียดหยาม เช่น เรื่องไม้ไผ่เสื่อ แม้พระยาพระคลังรับแขกเมืองก็ไม่ใส่เสื่อ เมื่อรั้งแล้วเห็นคนไทยตัวเปล่าไม้ใส่เสื่อ ตั้งแต่ขุนนางผู้ใหญ่จนถึงผู้น้อยจึงดูถูกว่าคนไทยเป็นชาวเมืองป่าและการที่เจ้าพนักงานกรมท่าของไทย ทั้งกรมท่ากลาง กรมท่าขวา และกรมท่าซ้าย ทำการค้าขายแสวงหาผลประโยชน์ของตนในตำแหน่งราชการก็ชวนให้พวกฝรั่งสงสัยและดูหมิ่น¹

ถึงแม้ครอบครัวจะไม่พอใจและติเตียนคนไทยไว้ในหนังสือที่ตนแต่ง แต่ครอบครัวก็ชมความเป็นระเบียบเรียบร้อยในการปกครองบ้านเมืองในเวลานั้น และยังชมว่าคนไทยฉลาดในการทำงานและรู้การต่างประเทศ เช่น ทราบความเป็นไปในอินเดียเป็นอย่างดี

เพื่อให้เห็นบทบาทของสมเด็จพระยามบรมมหาราชยุรวงศ์ (คิตี อนุภาค) เมื่อครั้งเป็นพระยาพระคลังทำหน้าที่ต้อนรับทูตอังกฤษที่เข้ามาใน พ.ศ. 2364 อย่างเด่นชัด จะยกข้อความบางตอนที่เกี่ยวกับเรื่องการเจรจาทันทีครั้งนั้นระหว่างฝ่ายไทยซึ่งมีพระยาพระคลัง เป็นหัวหน้ากับฝ่ายอังกฤษซึ่งมีหัวหน้าคือจอห์น ครอบเฟ็ค ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณและประชุมพงศาวดารภาคที่ 62

¹ สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 470.

ดังนี้

"ความที่ปรึกษาถึน ตามที่ปรากฏในหนังสือของครอเฟ็คนั้น เมื่อครอเฟ็คเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เห็นเมืองสุโขทัยถูกยึดอยู่ในกรุงเทพฯ แล้ว จึงฉายความคิดออกไปว่าที่ปรากฏในคำสั่ง คือ จะขอให้ไทยว่าหนังสือสัญญายอมลดภาษีเข้าจากหกค่าอังกฤษประการ 1 จะขอตั้งกงสุลประการ 1 ความ 2 ข้อนี้ไทยก็ไม่ได้แสดงความรังเกียจ เจ้าใจว่าจะยอม ถ้าอังกฤษยอมตามความประสงค์ของไทย คือขอให้เรือไทยที่ไปค้าขายตามเมืองของอังกฤษซื้อหาปืนไ้ตามต้องการ ด้วยในเวลานั้นไทยกำลังต้องการปืนไว้ห้ำหั่นกับพม่า พอพระยาพระคลังพูดข้อนี้ขึ้น ครอเฟ็คก็คิดเสียว่าอังกฤษจะยอมให้เรือไทยหาซื้อปืนมาได้ แล้วเวลาเมื่อไทยเป็นไมตรีกับประเทศที่ผู้คิดซื้อกับอังกฤษ (คือพม่า) เมื่อไทยได้ปืนค้าขายอย่างนี้ ก็แสดงให้เห็นว่าไม่เป็นประโยชน์อันใดที่จะหาสัญญากับอังกฤษ ด้วยอังกฤษจะเอาประโยชน์ข้างเดียว ส่วนประโยชน์ของฝ่ายไทยนั้นไม่ได้ ต่อมาในคอนหลังครอเฟ็คเลิกความคิดเรื่องตั้งกงสุลเป็นแต่จะขอลดภาษี เจ้าไทยจะให้ครอเฟ็ครับประกันว่า จะมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายไม่น้อยกว่าปีละ 5 ลำ ครอเฟ็คไม่รับประกัน ฝ่ายไทยว่าเมืองไทยมีเกลือดี จะบรรทุกเกลือไทยออกไปขายที่อื่นเค็ย รัฐบาลอังกฤษจะลดภาษีให้อย่างไรบ้าง ครอเฟ็คก็ไม่ตกลงที่จะลดภาษีเกลือให้แก่ไทย เมื่อพูดจาเรื่องค้าขายกันจนลงปลายแล้ว ครอเฟ็คจึงได้เริ่มพูดเรื่องเมืองไทรบุรี คือ ครอเฟ็คถือหนังสือเจ้าพระยาไทรภะ (ปะแงรัน) เป็นใจความกล่าวโทษเจ้าพระยาหนครศรีธรรมราชและจะขอเมืองคืนเข้ามายันต่อเสนาบดี ครอเฟ็คจะขอให้ไทยยอมตามความประสงค์ของเจ้าพระยาไทรภะ ไทยตอบว่า เจ้าพระยาไทรบุรีก็เป็นเจ้าเมืองประเทศราชข้าขอบขัณฑสีมา ถ้ามีผู้รื้ออันใดควรจะเข้ามาเผ่ากราบพูลความทุกข์ร้อนอันนั้น หน้ที่ของตราออกไปก็ไม่คอย ครั้นตัวไ้ความเค็ดร้อนก็ไม่เข้ามาเผ่าขึ้นเข้ากับเจ้า จะให้ไทยคืนเมืองให้อย่างไรได้ ข้างครอเฟ็คกล่าวโทษ

เจ้าพระยามณเฑียร ๗ แขนงเจ้าพระยาโหรา ๗ ข้างไทยก็ยินยอมว่าให้เจ้าพระยาโหรา ๗
เข้ามากล่าวโทษเองจะมีผลทำให้เจ้าพระยามณเฑียร ๗ เข้ามาว่ากล่าวให้เป็น
ยุติธรรมทั้งสองฝ่าย ครั้นครอเพ็ญอ้างถึงประโยชน์การค้าขายของอังกฤษที่
เกี่ยวข้องกับเมืองไทรบุรี พระยาพระคลังก็สั่งไปบอกของเจ้าพระมณเฑียร ๗ ไป
ให้ครอเพ็ญว่าตั้งแต่เมืองไทยรักษาเมืองไทรบุรี ได้เอาใจใส่ในทางไมตรีกับ
อังกฤษที่เกาะหมากเป็นการเรียบร้อยอย่างแต่ก่อน ไม่มีข้อขัดข้องแต่อย่าง
หนึ่งอย่างใด โต้กันอยู่เพียงเท่านั้น¹

เมื่อครอเพ็ญเห็นว่ากรมไม่สำเร็จดังที่ตนตั้งใจจึงคิดจะกลับ แต่ก่อนกลับก็มีเรื่องบาดหมาง
ใจกับฝ่ายไทยอีก 3 ประการ คือ

ประการแรก ครอเพ็ญจะให้มีพระราชสาส์นตอบอักษรสาส์นของมาร์ควิส เฮสติง แต่
ไทยไม่ยอมเพราะว่า มาร์ควิส เฮสติง เป็นเพียงขุนนางผู้สำเร็จราชการหัวเมือง การจะมี
พระราชสาส์นตอบอักษรสาส์นนั้นมีธรรมเนียม จึงจะให้มีแต่ผู้รักษาราชการของพระยาพระคลังตอบไป
แต่ครอเพ็ญไม่ยอม ในที่สุดก็เป็นอันตกลงกันว่าจะมีหนังสือของพระยาพิพัฒน์โกษาตอบไปถึงเสนาบดี
ของมาร์ควิส เฮสติง ส่วนเรื่องการค้าขายนั้นเดิมไทยจะให้พระยาพิพัฒน์โกษาจำหน่ายหนังสือให้
ครอเพ็ญอนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายในพระราชอาณาจักร ครอเพ็ญได้ไปตรวจร่างหนังสือ
นั้นที่บ้านพระยาพระคลังก็พอใจ แต่ยังไม่ทันจะทำอะไรก็เกิดเหตุประการต่อไปคือ

ประการที่สอง ตามประเพณีประเทศทางตะวันออกในสมัยนั้น ไม่มีการตรวจเก็บภาษี
อากรไม่ว่าเรือของทูตที่เข้ามา แต่ปรากฏว่าที่ปัตตานี แดกคอกลบล ในขณะของครอเพ็ญก็โอกาสลอบ
บรรทุกสินค้าต่าง ๆ มาในระวางเรือเป็นจำนวนมาก เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ ความนี้ทราบถึงฝ่าย
ไทย ครอเพ็ญจึงได้ทราบความจริง จึงเกิดความอึดอายนายฝ่ายไทย ส่วนฝ่ายไทยก็ไม่พอใจที่มี
การลอบบรรทุกสินค้าเข้ามาเช่นนั้น

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราพระราชาคณะ, เรื่องเดิม, หน้า 470 - 476.

และประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 32 - 6.

ประการที่สาม ได้มีผู้นำถวายไปแจ้งแก่พระยาพระคลังว่า เมื่อครอเปิดอยู่ในกรุงเทพฯ ๓ นั้น ให้เที่ยวขังนำหัวแผนที่ และพูดว่าเมืองเช่นกรุงเทพฯ ๓ นี้ กาลถึงฤดูจะคงมีการ ส่งเรือรบ มาเพียงสองสามลำก็จะเอาได้¹

ถึงแม้ว่าฝ่ายไทยไม่พอใจครอเปิดด้วยเรื่องดังกล่าว แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 2 ก็โปรด ๓ ให้จัดเครื่องบรรณาการไปพระราชทานคอมมาร์ควิสิต เฮสติง และ ครอเปิดเองก็ได้รับพระราชทาน ส่วนหนังสือตอบนั้นโปรด ๓ ให้พระยาจุฬาราชมนตรีทำหนังสือ ให้ครอเปิดออกไป มีใจความว่าอนุญาติให้พ่อค้าอังกฤษไปค้าขายตามอย่างธรรมเนียมของบ้าน เมือง²

ขณะที่ครอเปิดอยู่ในกรุงเทพฯ ๓ นั้น มีเรื่องที่ควรกล่าวเพื่อแสดงความสัมพันธ์ใกล้ชิด ระหว่างกรมหมื่น เชนฎาบดีกับพระยาพระคลัง (ทิศ บุนนาค) ก็ทั้งแสดงดุ้ยทางการเมือง สมัยนั้น และเพื่อแสดงพระลักษณะของกรมหมื่น เชนฎาบดีที่ว่าตรงเหมาะจะสมจะเป็นพระมหากษัตริย์ องค์ต่อไปหรือไม่ คือ พระยาพระคลังถามครอเปิดว่า มีความประสงค์จะไปเฝ้าเจ้านายพระองค์ ไก่บ้าง ครอเปิดสืบทราบอยู่ก่อนแล้วว่า ในเวลานั้น ผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ๓ แบ่งเป็น 2 พวก คือ พวกหนึ่งนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไม่เป็นที่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวในสมเด็จฯ พระศรีสุริเยนทรบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 พระราชมารดาของเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นหัวหน้าของพวกนี้ ส่วนอีกพวกหนึ่งนับถือพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น เชนฎาบดีกับพระยาพระคลังเป็นกำลังสำคัญ ครอเปิดพิจารณาเห็นว่าฐานะของตนอยู่ในหน้าที่ ของพระยาพระคลังและกรมหมื่น เชนฎาบดี ถ้าจะไปเกี่ยวข้องกับอีกพวกหนึ่งแล้วก็จะไม่เป็นที่ พอใจของฝ่ายพระยาพระคลัง ดังนั้น ครอเปิดจึงตอบพระยาพระคลังว่าที่จะให้เฝ้าเจ้านายพระองค์ หนึ่งพระองค์ใดนั้นแล้วแล้วแล้วพระยาพระคลังจะเห็นสมควร แต่ของถวายเตรียมมาถวายแต่กรมหมื่น เชนฎาบดีพระองค์เดียว ไม่ได้เตรียมมาสำหรับถวายเจ้านายพระองค์อื่นด้วย เนื่องจาก

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหม, เรื่องเดิม, หน้า 425 - 6.

² ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, หน้า 35.

รวมเน็ยมเฝ้าในครั้งนั้นต้องบิของถวาย เมื่อครอเพ็ดบอกว่ามีของถวาย จึงไม่ได้เฝ้าเจ้านายพระองค์อื่น และปรากฏว่าครอเพ็ดได้เฝ้ากรมหมื่นเชษฐาภัยสิน 4 ครั้ง ครั้งแรกเฝ้าถวายของอย่างเสด็จลลชแชนเมือง อีก 2 ครั้งมีรับสั่งให้ไปเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ รับสั่งให้ตามการงานต่าง ๆ แต่ไม่ได้รับสั่งด้วยเรื่องราชการยุคนั้น ครอเพ็ดเห็นว่ากรมหมื่นเชษฐาภัยสินทรงพระปรีชาญาณเสมอกับท่านในกรุงเทพฯ ที่ผู้คิดว่าเป็นหม่อมกว่าเจ้านายพระองค์อื่น ๆ กรอเพ็ดเข้าเฝ้าครั้งที่ 4 เมื่อวันที่ 14 กรกฎาคม อันเป็นวันที่ครอเพ็ดกำหนดไว้ว่าจะออกจากกรุงเทพฯ กรมหมื่นเชษฐาภัยสินมีรับสั่งให้ครอเพ็ดเข้าเฝ้า และรับสั่งว่ามีกระแสพระบรมราชโองการจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าแต่เดิมได้ตั้งพระราชนุหทัยจะโปรดฯ ให้ครอเพ็ดเข้าเฝ้าชูลลา แต่ประจวบเวลาไม่สบายพระราชนุหทัย ด้วยเหตุพระเจ้าอนงบาขอคืนพระชนม์พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีซึ่งเป็นเจ้านายผู้ใหญ่ทรงไว้วางพระราชนุหทัยปรีการาชการต่าง ๆ และโปรดฯ ให้ทรงทำการต่างพระเนตรพระกรรณหลายอย่างก็มาสิ้นพระชนม์ลง นอกจากนี้สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) ซึ่งทรงเป็นประธานในคณะสงฆ์ของกรุงสยามก็สิ้นพระชนม์เช่นกัน ดังนั้น จึงมิได้ให้ครอเพ็ดเข้าชูลลา อย่างไรก็ตามกรมหมื่นเชษฐาภัยสินมีรับสั่งรับรองแก่ครอเพ็ดว่า ถ้าพวกพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายแล้วจะทรงเป็นพระจตุระท่านผู้มาเอง¹

ครอเพ็ดเดินทางออกจากกรุงเทพฯ เมื่อเดือน 8 พ.ศ. 2365 (ค.ศ. 1822) ถึงแม้ว่าการจะไม่สำเร็จดังประสงค์ของครอเพ็ด และเกิดเรื่องไม่พอใจที่ฝ่ายไทยดังกล่าวมาแล้วถึงขั้นถึงขั้นว่า "ข้าพเจ้ารู้สึกหมกมุ่นใจเมื่อได้ทราบว่าคำขอร้องให้มีการค้าโดยเสรีหรือเท่าที่ได้กล่าวไว้ในคำร้องว่า ขออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษเข้ามาซื้อขายสินค้ากับพ่อค้าสยามได้อย่างเสรีนั้น ได้รับคำปฏิเสธตลอดเงื่อนไข หลังจากที่ได้พยายามต่อสู้เพื่อคำร้องดังกล่าว ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการที่จะประนีประนอมกันต่อไปนั้น ไม่มีประโยชน์เสียแล้ว"² แต่กระนั้นก็เป็นประโยชน์ต่ออังกฤษดังที่รัฐบาลอังกฤษที่อื่นเคยต้องการ กล่าวคือตั้งแต่บัดนั้นมาก็มีเรื่องของพ่อค้า

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมศาสตร์, เรื่องเดิม, หน้า 481.

² John Crawford, op.cit., Vol.II, p.263.

อังกฤษไปมาค้าขายที่กรุงเทพฯ มาจนถึงว่าเกิม จนกระทั่งมีชาวอังกฤษ ชื่อ ฮันเตอร์ (Hunter) เข้ามารั้งแห่งการค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยก็ส่งทูตอังกฤษไปมาค้าขายได้โดยสะดวก แต่ไม่ยอมลดหย่อนภาษีอากรให้เด็กไทยกับจากประเทศอื่น ๆ เมื่อครอเกิดเดินทางขยับไปแล้ว พระยาพรหมคัง (กิต อนุภาค) ก็เริ่มมีชื่อเสียงมาถึงหัวเมือง เวลาคง คราวไทยครอเปิดว่า เจ้าม้าพูดจาและทำการเรื่องเกิม มีลักษณะในลักษณะเจ้าเมืองอังกฤษ (เบงกอล) มีมาปรากฏในหนังสือราชการของอังกฤษว่า มาร์ควิส เฮสติงสอถามครอเปิด และมีสำเนาหนังสือครอเปิดแล้วถามว่า เรื่องขัณฑ์นั้นโลกทำแต่เลี้ยงเด็กน้อย และโทษอนุญาตจากพระยาพรหมคังก่อนแล้วจึงทำ ข้อที่จารจรเมืองนั้นพระยาพรหมคังไทยนั้นปฏิเสช¹ ปรากฏว่าภายหลังเมื่อครอเปิดก็เป็นที่เรสซิเดนต์อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ อาศัยวางตัวเป็นมิตรกับไทย มีหนังสือไม่มากกับพระยาพรหมคัง (กิต อนุภาค) ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาพรหมคัง ครอเปิดรับเป็นธุระช่วยเหลือเรือไทยซึ่งไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ ครั้งหนึ่งถึงกับเป็นธุระบอกเขามาถึงกรุงเทพฯ ให้ไปไทยทราบบว่า พม่าแดงสุดไปช่วยญวนให้ช่วยกันตีเมืองไทย จะเห็นได้ว่า ในการต้อนรับทูตและการเจรจากันนี้ พระยาพรหมคัง (กิต อนุภาค) เป็นหัวหน้าฝ่ายไทยในการจัดการเรื่องดังกล่าว ทั้งนี้เนื่องจากพระยาพรหมคังพระเจ้าอนุวงศ์ราชที่ ๒ อาจทรงเห็นความสามารถของตัวในคราวจัดการต้อนรับทูตไมตรีคณะแล้ว จึงไปรับ ๓ เดือนมาเป็นที่ พระยาพรหมคังเพื่อจะจัดการเรื่องต้อนรับทูตอังกฤษไว้ได้อย่างเต็มที่สมกับตำแหน่งนั้น และปรากฏว่าตัวก็ตั้งใจทำงานหนักอย่างลิ โดยพยายามรักษาผลประโยชน์ของฝ่ายไทยอย่างเต็มที่ กับทั้งมีความฉลาดในการเจรจากับครอเปิด จากเรื่องการต้อนรับครอเปิดจะเห็นว่ามีข้อสมพระยาพรหมคัง (กิต อนุภาค) ประการหนึ่ง ก็คือเป็นอนุสรณ์ตรางไปตรางมาไม่ตรงใจใครจึงจะเสียใจจากจุดหมายที่ตนมีไปถึงมาร์ควิส เฮสติงสอว่าครอเปิดอย่างไรอย่างรุนแรง เป็นต้น

จากผลการทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๒ นี้ รู้ดีว่าองค์พระมหากษัตริย์สนพระทัยในกานวรรณกรรมและศิลปะกรรมมากกว่าการเมืองการปกครอง แต่เมกระนั้นก็ทรงปกครองบ้านเมืองไปอย่างสงบเรียบร้อย เพราะทรงพระราชบัญญัติให้การเลือกบุคคลผู้มีความสามารถ และทรงเชิดเชิดว่าเป็นผู้

¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62, เรื่องเกิม, หน้า 36.

จงรักภักดีในพระองค์มาเป็นผู้ควบคุมดูแลงานต่าง ๆ แทนพระองค์ เช่น กรมพระราชวังบวรมหา-
 เสนาบุรีรักษ์ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีและกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงเลือกเอา
 ผู้ใกล้ชิดตระกูลขุนนางมารับราชการที่สำคัญด้วย ทั้งนี้เพราะอาจทรงเห็นว่าตระกูลขุนนางเป็น
 ราชินิกุลที่มีความใกล้ชิดกับพระองค์มากกว่าราชินิกุลอื่น ๆ และพระองค์ก็มีพระบรมราชโองการให้
 ดิศ ขุนนาง ไปทำงานร่วมกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระราชโอรสเสวย ก็ทำให้สองท่านนี้มีความ
 สนิทสนมชอบพอกันขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งจะเป็นผลดีต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 และตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 2
 เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนาบุรีรักษ์กับกรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์แล้ว อำนาจทางการเมือง
 จึงอยู่กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งมีพระยาพระคลัง (ดิศ ขุนนาง) ซึ่งตอนปลายรัชกาลที่ 2
 นี้ได้เป็นเจ้าพระยาพระคลังเป็นกำลังสำคัญ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงควบคุมในการบริหารประเทศ
 เหนือทุกตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนสมเด็จพระบรมชนกนาถ

สำหรับบรรดาเสนาบดีตระกูลขุนนางนั้น เริ่มเข้ามามีบทบาทในการเมืองการปกครองของ
 ประเทศสยามในแผ่นดินรัชกาลที่ 2 โดยเริ่มด้วยตำแหน่งหน้าที่ในตำแหน่งการคลังและการต่างประเทศ
 ก่อน ซึ่งทั้งสองเรื่องนี้จะกลายเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในสมัยต่อ
 มา และยิ่งมาได้อำนาจทางการเมืองมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ยิ่งทำให้ตระกูลขุนนางนี้อำนาจยิ่ง
 ขึ้น กล่าวได้ว่าทั้งหมดนี้เป็นลักษณะที่เสนาบดีตระกูลขุนนางได้มาจากบรรพบุรุษของตนในสมัย
 กรุงศรีอยุธยา และคงไม่เกินความจริงนักถ้าจะกล่าวว่าทั้งความสามารถด้านการคลัง การต่าง-
 ประเทศและกลาโหมเป็น "คุณลักษณะ" คือลักษณะที่ทำให้คุณประโยชน์แก่เสนาบดีตระกูลขุนนางในการ
 เป็นปัจจัยส่งเสริมความสามารถและความฉลาดในการ "เล่นการเมือง" ให้เห็นอู่ขุนนางตระกูล
 อื่น ๆ และเป็นบันไดที่ทำให้เสนาบดีแห่งตระกูลนี้ก้าวขึ้นสู่ความมีอำนาจและอิทธิพลในการปกครอง
 ประเทศสยาม.